

Toptaşı Bimarhanesi Başhekimlerinden Avni Mahmud ve Terbiyye-i Akliyye Adlı Eseri

Avni Mahmud Who was the Chief Physician of the Toptaş Hospital, and his Book Called Terbiyye-i Akliyye

 Ahmet ÖZDİNÇ^a

^aSerbest Hekim,
İstanbul, TÜRKİYE

Received: 28 Mar 2019

Received in revised form: 23 Apr 2019

Accepted: 24 Apr 2019

Available online: 30 Apr 2019

Correspondence:

Ahmet ÖZDİNÇ
Serbest Hekim, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
ozdincahmed@gmail.com

ÖZET Toptaş Bimarhanesi, Türk psikiyatri tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Batılı hekimlerin ve kaynakların, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'da ruh ve akıl hastalıklarının tedavi yöntem ve süreçlerini etkilediği görülmektedir. Bu etkinin yaşandığı sağlık kurumlarından Toptaş Bimarhanesi'nde Dr. Avni Mahmud, akıl ve ruh hastalıkları alanında 39 yıl hizmet etmiştir. Hem hekim olarak hizmet döneminde hem de başhekim olarak bimarhaneyi yönettiği 12 yıllık sürede kuruma çok değerli katkılarda bulunmuştur. Özellikle genişletme ve tadilat yoluyla 600 yataklı oldukça büyük sayılabilecek, tam kapasite çalışan bir akıl hastalıkları hastanesinden söz etmekteyiz. Avni Mahmud, birçok Fransızca eserden yararlanarak kaleme aldığı Terbiyye-i Akliyye eserinde, sistematik bir şekilde duygu, düşünce ve irade meselelerini incelemiştir. Akıl eğitiminin tüm unsurlarıyla inceleyen eser, sebep-sonuç ilişkileri üzerinden akıl sağlığının korunması ile ilgili önemli tavsiyeler sunmaktadır. Eser, içerisinde çok sayıda psikolojik terimi açıklamasının yanında, atıfta bulunduğu ulusal ve uluslararası çalışmalarla dönemin bilimsel metinleri arasında sayılmayı hak etmektedir. Dönemin akıl ve ruh hastalıklarına bakışımı da dikkate alırsak, Avni Mahmud'un eserlerinin, aynı kurumda kendisinden önce gelen Dr. Mongeri'nin başlattığı büyük dönüşüme büyük katkı sağladığı söylenebilir. Bu çalışmada, hem Türk psikiyatri tarihinin önemli bir halkası olan Dr. Avni Mahmud'un, hem de atfılarıyla birlikte önemli bir psikoloji eserinin tanıtılması amaçlanmıştır. Mazhar Osman'ın gölgesinde kalmış olsa da Avni Mahmud, şüphesiz Türk Psikiyatri tarihinin ilk önemli halkalarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Toptaş bimarhanesi; psikiyatri tarihi; Avni Mahmud; Terbiyye-i Akliyye

ABSTRACT Toptaş Bimarhanesi (old Turkish hospital) is an important milestone in the history of Turkish psychiatry. It is seen that Western physicians and reference books affect the treatment methods and processes of the mental health and mental illnesses in the late 19th century. In the Toptaş hospital where this effect was experienced, Dr. Avni Mahmud, has served as psychiatrist for 39 years. During his 12-year tenure as head physician and during that period, he made valuable contributions to the institution. In particular, we are talking about a 600-bed, fairly large, fully functioning mental illness hospital which has been expanded through renovations. Avni Mahmud, in his book Terbiyye-i Akliyye, which was written by using many French books, systematically examined the issues of emotion, thought and will. The study, which examines all aspects of mental education, provides important recommendations on the protection of mental health through cause-effect relationships. The book deserves to be regarded as one of the scientific texts of the period with its national and international citations, as well as its explanation of many psychological terms. Considering the period of mind and mental illness, the works of Avni Mahmud can be said to have made a valuable contribution to the great transformation that Mongeri started before him. In our study, we tried to introduce Avni Mahmud, which is an important link in the history of Turkish psychiatry, and an important psychology work with his references. Even though he was in the shadow of Mazhar Osman, Dr. Avni Mahmud is undoubtedly one of the first important links in the history of Turkish psychiatry.

Keywords: Toptaş hospital; history of psychiatry; Avni Mahmud; Terbiyye-i Akliyye

Psikiyatrinin müstakil bir bilim dalı olarak kabul edildiği modern zamana kadar, Türk tıp tarihinde akıl ve ruh hastalıkları her dönem önemsenmiş, teşhis ve tedavileri için çeşitli reçeteler sunulmuştur. Orta Asya'daki Türk kavimlerinde tedavi ile uğraşan Kam'lar, söz ve davranışla te-

davi yapmaktalardı. XI. yüzyılda Kutadgu Bilig'de Otacı'larla birlikte ruh tedavisi ile uğraşan Efsuncular'ı da anlatmaktadır. Uygurlar, ajitasyon ve cinnet atakları için ilaç tedavileri önermişlerdir. Türkler, İslam'ı kabul etmeleri ile birlikte Hipokrat ve Galen tercümelerinin yanında, İbn-i Sina ve Razi'nin yönlendirmesiyle hekimler hastalıkları bedendeki sıvıların dengesizliğine bağlamışlar, özellikle akıl hastalıklarının kara safranın fazlaşmasıyla oluştuğuna inanmaktadırlar. Türkler; hastayı kızdırma, utandırma, korkutma yoluyla tedavi etmenin yanında fiziki ilaçları da kullanmışlardır. Gerek Selçuklular gerek Osmanlılarda akıl hastaları için müstakil kurumlar yerine darüşşifalar tedavi merkezi olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyılda darüşşifaların fonksiyonunu yitirmesi ile bu kurumlar akıl hastalıkları hastanesi olarak dönüştürülmüş ve bimarhane, bimaristan ve tımarhane isimleri verilmiştir. Akıl hastanesi olarak en çok ün yapan Süleymaniye, Manisa ve Atik Valide darüşşifalarıydı. 1873-1927 yılları arasında akıl hastanesi olan Atik Valide Darüşşifası, Toptaşı Bimarhanesi olarak anıldı. Toptaşı, faal olduğu dönemde Türk psikiyatri tarihinde önemli yeri olan Dr. Mongeri, Dr. Castro, Dr. Avni ve Dr. Mazhar Osman'ı başhekim olarak ağırlamıştır.¹

DR. AVNİ MAHMUD'UN HAYATI

24 Şaban 1278 (24 Şubat 1862) tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Âsâkir-i Şâhâne cerrahlarından Mahmud Efendi'nin oğlu olan Avni, 15 Temmuz 1298 (27 Temmuz 1882) tarihinde tıbbiye eğitimini tamamlayarak, 117 numaralı diploma ile doktor unvanını almıştır. Mesleğinin ilk yıllarında *Vak'a-i Tıbbiye* gazetesinde mesâne taşlarıyla ilgili bir makale yayımlamıştır. Daha sonra, 25 Rabi'ulahir 1300 (5 Mart 1883) tarihinde 600 kuruş maaşla, Toptaşı Bimarhanesi'nde ruh ve akıl hastalıkları hekimliğine tayin edilmiştir. 1 Teşrinevvel 1301 (13 Ekim 1885) tarihinde aynı hastanenin ikinci tabipliğine terfi eder. Avni Mahmud Bey, uzun süre görev yaptığı kurumun, 7 Şubat 1324 (20 Şubat 1909) tarihinde, 4 bin kuruş maaş ve ikinci sınıf birinci dereceyle başhekimliğine getirilir. Başhekimlik görevini 11 yıl aralıksız sürdürür. Üçüncü Mecidî ve İkinci Osmanî nişanları ile gümüş ve altın liyakat ve Hicaz Demiryolu madalyalarına sahiptir.

Avni Mahmud'un eğitim aldığı yıllarda tıp bölümlerinde nöroloji müstakil bir dal olmayıp dâhiliye bünyesinde okutulmakta idi. Aynı şekilde psikiyatri de tıp bölümlerinde ayrı bir ana bilim dalı değildi. 1909 yılında nöroloji, Akıl ve Sinir Hastalıkları Kliniği bünyesinde tıp fakültesinin eğitim programına dahil edilmiştir. Miralay Hilmi Kadri Bey'in teşebbüsleriyle nöroloji eğitimi vermeye başlanmış ve bu isimle Haydarpaşa Hastanesinde bölüm kurulmuştur.² Fakat burada da doğrudan bir psikiyatri eğitiminden bahsedilmesi güçtür. Avni Bey'in akıl hastalıkları alanındaki uzmanlığı, aldığı tıp eğitimine dayanmamaktadır. Onun bu alandaki mütehassıslığı, hastaları müşahade ve tedavi tecrübeleriyle elde edilmiştir.

Çalışma tarzı ve gayretiyle insanların takdir ve hürmetini kazanan Avni Mahmud, iş disiplini ve ahlakına sıkı sıkıya bağlı bir hekimdir. Bu itibarla kendisine, zaruri emekliliğinin ardından Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye tarafından fahri başhekimlik unvanı verilmiştir. Avni Mahmud; diyabet, kalp ve karaciğer rahatsızlıklarına rağmen ömrünün son zamanlarına kadar hekimlik hizmetlerini sürdürmüştür. Hatta emekli olduktan sonra, Toptaşı Bimarhanesi'nde haftada bir gün ücretsiz olarak hasta kabul etmiştir.

1 Mart 1913 tarihinde, Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin yerine (1916 yılında Sıhhiye Nezareti kuruluncaya kadar) Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Bu müdürlük; Meclis-i Âlî-i Sıhhî (Yüksek Sağlık Meclisi), tabâbet-i adliye (adli tıp), hıfzıssıhha-i umumiye (halk sağlığı koruma), istatistik, sicil ve ispençiyar (eczacılık) şubelerinden oluşmaktadır.³ 27 Ağustos 1920 tarihinde yayımlanan nizamname ile Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin çalışma mesaisi ve görev tanımlaması belirlenmiştir.⁴ Buna göre meclis; ayda bir kez toplanarak genel sağlık problemleri, şubeler arasındaki ihtilaflı meseleleri, tıp ve eczacılık suçları, hüküm gerektiren adli tıp vakaları, kanun ve yönetmeliklerinin değerlendirilmesi gibi konuları görüşerek karara bağlamakla yükümlüdür.⁵ On iki üyesi bulunan bu meclise, Avni Mahmud, 9 Kasım 1915 tarihinde tayin edilmiştir ve ölümüne kadar azâlığına devam etmiştir.⁶ Meclis-i Âlî-i Sıhhî, 24 Nisan 1930 tarihinde kabul

edilen 1.593 no.lu Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile Yüksek Sağlık Şurası adını almıştır.

Avni Mahmud, 19 Eylül 1338 (19 Eylül 1922) Salı günü Kasımpaşa'da bir hasta ziyaretinden dönerken yolda fenalaşarak hayatını kaybetmiştir. Naaşı, Bahriye Merkez Hastanesine kaldırılmıştır. Ertesi günü naaşı ailesine teslim edilen Avni'nin cenaze namazı, Üsküdar Yeni Valide Camii'nde, ikinci namazının ardından kılınmıştır. Vefatını geç haber aldıkları için dostları ve yakınlarının çoğu cenazesine iştirak edememiş, fakat Üsküdar ahali cenazesine büyük bir teveccüh göstermiştir. Kalabalık bir cemaatin katıldığı cenaze namazının ardından, Avni Mahmud, Toptaşı Bimarhanesi'nin yanındaki Atik Vâlîde Camii'nin haziresine defnedilmiştir.⁷ Necdet İşli, 2001 yılında yayımladığı bir makalesinde, Avni Mahmud'un kızı Avniye Hanım ile görüştiklerini ve hazırlattıkları bir kitabenin mezar yerine konulacağını dile getirmiştir.⁸ Fakat henüz böyle bir kitabe mezar yerinde bulunmamaktadır.

Avni Mahmud'un biri kız olmak üzere üç çocuğu vardır. Tıbbiye-i Şâhâne'de okuyan büyük oğlu Müfid Bey, mezun olduktan sonra 1905 yılında Darülaceze Hastanesi'nde eczacı olarak göreve başlamıştır.⁹ Avni'nin vefat ettiği tarihte altı yaşında olan Avniye Hanım ile üç yaşındaki Sanî Bey ise 2001 yılına kadar hâlâ hayattaydılar.¹⁰ Avni Mahmud'un Cevat ve Ali Muhlis isimlerini taşıyan iki hekim kardeşi vardır. Dr. Ali Muhlis Bey, Toptaşı'nda ağabeyiyle birlikte uzun yıllar çalışmıştır.¹¹

İyi seviyede Fransızca bilen Avni Mahmud, Emmanuel Régis'in "Manuel Pratique De Médecine Mentale" isimli eserini "Muhtasar Emrâz-ı Akliyye" adıyla Türkçeye tercüme etmiştir.¹² Vefatından kısa bir evvel de "Terbiye-i Akliyye" adlı bir risale neşretmiştir.

TOPTAŞI BİMARHANESİ VE AVNİ MAHMUD

Üsküdar Bimarhanesi adıyla da bilinen Toptaşı Bimarhanesi, II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından yaptırılan Valide-i Atik Külliyesi'nin şifahanesidir. Mimar Sinan eseri olan bu külliye, 1570-79 yılları arasında inşa edilmiştir. Valide-i Atik Camisi'nin Batı tarafından

yer alan şifahane, vakfiyesinde belirtildiği üzere, her türden hastaya hizmet vermek üzere yapılmıştır. Bu vakfiyede ayrıca, şifahanede istihdam edilecek çalışanların ahlaki nitelik ve sorumlulukları da tanımlanmıştır. Buna göre tabipler; kendi alanlarında tecrübeli, anatomi ve mizaçlar hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Cerrahlar ise merhem ve diğer ilaçların tertibinde mahir, şefkat ve merhamet sahibi olmalıdır. Eczacı, hasta bakıcı ve sayir personelin nitelikleri de aynı prensipler doğrultusunda belirtilmiştir.¹³

Valide-i Atik Darüşşifası, Nizâm-ı Cedit'e kadar vakfiyesindeki şartlara bağlı olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Fakat III. Selim döneminde kısa bir süre askeri kışla olarak kullanılmış, 1799 yılında Asâkir-i Hassa-i Şahane'ye bağlı olarak Toptaşı Hastanesi adını almıştır. II. Mahmud döneminde tamirattan geçen bu yapı, 1856 yılındaki salgında kolera hastalarına hizmet vermiştir. Kolera salgınından sonra bina, askeri depoya çevrilmiştir. İstanbul'un umumi Bimarhanesi olan Süleymaniye'de 29 kişinin ölümüyle sonuçlanan kolera vakasından endişelenilerek, akıl hastaları, 8 Kasım 1873 tarihinde Toptaşı'na nakledilmiştir.¹⁴

1873 tarihinde artık bir bimarhaneye dönüşen Toptaşı, Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nden Meşrutiyet'in ilanının ardından, 1909 yılında İstanbul'daki sağlık kurumlarının yönetimi için kurulan Müessesat-ı Hayriyye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlandı. Bu kurum 1912 yılında lağvedilince Toptaşı Bimarhanesi, Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Müessesatı Sıhhiye Müfettişliği'ne bağlandı. Bimarhane, 1927 yılına kadar hizmete devam etti. Elli dört yıllık serüvenden sonra, buradaki hastalar Mazhar Osman'ın girişimiyle Bakırköy'de kurulan İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesine taşındı.¹⁵

Bimarhanenin başhekimi Luigi Mongeri tarafından, 1876 yılında yayımlanan 22 maddelik "Bimarhanelere Dair Nizamname" ile hastanenin yönetimi ve hasta kabul şartları belirlendi. Buna göre; tesislerin ruhsatlarının Mekteb-i Tıbbiye Nezareti tarafından verilmesine genel bimarhaneler için iki, özel bimarhaneler için üç tabibin imzasının gerektiğine; acil hastalar için bimarhane müdürünün yetkili olmasına, hastanın kabul edildikten

sonra en fazla üç gün içinde durumunun ilgili yerlere bildirilmesine, ilk 15 günlük değişimi gösteren raporun hazırlanarak ilgili makamlara iletilmesine, hastanın cinnet hâlinde hapsedilmesine, çevresine zarar veren hastaların bimarhaneye sevkinin zabıta tarafından yapılmasına karar verilmiştir.

Mongeri'nin vefatı üzerine bimarhanenin başhekimliğine, 1882 yılında Dr. Avram(ino) de Castro getirildi. De Castro, 1829 yılında, İstanbul'da yerleşik bir Yahudi ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1859 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan hemen sonra, devlet tarafından bir yıllığına Paris'e gönderilmiştir. 1864 yılında Süleymaniye bimarhanesine tabip olarak görevlendirilmiştir. Başhekimliğine kadar hem Süleymaniye hem de Toptaşı'nda Mongeri'nin yardımcı olarak çalışmıştır. Castro, 2. Meşrutiyetin ardından 1908 yılında emekli edilmiş ve kalan ömrünü Fransa'da geçirmiştir. Castro'nun vefat tarihi 11 Şubat 1922'dir.¹⁶

5 Mart 1883 tarihinde Toptaşı Bimarhanesi'ne tabip olarak tayin edilen Dr. Avni Mahmud, 20 Şubat 1909 tarihinde Castro'nun emekliliğinin ardından başhekim oldu. Başhekimliğe atandıktan kısa bir süre sonra Avni Bey, başlarında hocaları Mazhar Osman Bey bulunan Mekteb-i Fünûn Tıbbiye-i Şahane son sınıf öğrencilerine kurumu tanıtan bir konuşma yapar. 26 Temmuz 1909 tarihli *Tababet-i Hazıra* dergisinin 10. sayısında yayımlanan bu konuşmada, bimarhanenin tarihinden de bahseder: Nurbanu Sultan tarafından yaptırılan bimarhane, 1909 yılında kadınlar bölümü olarak kullanılan yerdir. Erkekler dairesinin yukarı kısmı ise önceleri Darü'l-hadis olan bölümdür ve aşağı kısmı ise muhaddisin yurduudur. III. Selim zamanında, Nizam-ı Cedid Ocağı kurulduğu sırada bimarhane, süvari askerlerinin kışlası olarak kullanılmıştır. Memurlar dairesi olarak kullanılan köşk, 1826 yılında II. Mahmud tarafından inşa edilmiştir. Süleymaniye Bimarhanesi'nden hastalar gelmezden evvel harab bir hâlde olan Toptaşı Bimarhanesi'ne, 1875 yılı sonlarında kurulan bir komisyon tarafından birinci ve ikinci koğuşlar ilave edilmesine karar verilmiştir. 1884 yılında ise hastane koğuşu, kadınlar dairesinin üstünde iki âdet ufak koğuş inşa edilmiştir. 1891 yılında kadınlar dairesinin üstü iki

koğuş ile erkekler dairesinde (dar'ül hadis) bir yemekhane ve bir teneffüshane inşa edilmiş ve büyük bir koğuş için başlayan inşaat süreci 1898 yılında durmuş ve 1909 tarihine kadar devam etmiştir.

1909 yılında bimarhane, 300'ü erkek, 150'si kadın olmak üzere 450 yatak kapasitesine sahiptir. Bu tarihte hastanedeki dolu yatak sayısı 413'tür. Devam eden inşaat tamamlandığında, erkekler için 100 yatak daha ilave edilecektir. Hastanede; 9 sıhhiye, 9 idare memuru, 61'i erkek 15'i kadın 76 hizmetli olmak üzere toplam 94 yardımcı personel çalışmaktadır. Maliye Bakanlığından 619.300 kuruş, Şehremaneti'nden 460.700 kuruş olmak üzere toplam 1.080.000 kuruş bütçesi vardır. Bir sonraki sene bu meblağın 1.440.000'e çıkarılması düşünülmektedir.

Başhekim Avni Mahmud, konuşmanın sonunda, bimarhanenin şehrin içinde ve mahalle arasında bulunması nedeni ile yeni teknik uygulamalarına uygun bir yer olmadığını söyler. Şehir dışında ve uygun bir yerde, geniş bir bimarhanenin gerekli olduğunu önemle vurgulamıştır.¹⁷ Avni Bey'in bu arzusu, 1924 tarihli kararname ile Reşadiye Kışlası arazisinde İstanbul Emraz-ı Akliyye ve Asabiye Hastanesi adıyla Dr. Mazhar Osman tarafından hayata geçirilir.¹⁸ Avni Mahmud, 1920 yılında Başhekimliği Mazhar Osman'a devrederek, Zeynep-Kâmil Asabiye ve Akliye Hastanesi'ne tayin edilir.

AVNİ MAHMUD'UN "TERBİYYE-İ AKLİYYE" ADLI ESERİ VE İÇERİĞİ (EK 1)

Meclis-i Âli Sıhhî ve Meclis-i Tıbbî Adlî üyelerinden Dr. Avni Mahmud'un *Terbiyye-i Akliyye* isimli eseri, 1919 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Kırk iki sayfalık bir risale olan bu eser, İkbâl Kütüphanesi sahibi Hüseyin tarafından, Şems Matbaası'nda basılmıştır. Genel olarak kitap mukadime ve sonuç ile birlikte 13 bölümden oluşur. Genel tasnif duygu, düşünce ve irade ekseninde tanım ve eğitim yöntemi ile ilgilidir. Yazar, ana konuların yanında önemli gördüğü ve akıl sağlığı ile ilişkilendirdiği birkaç konuyu da kitaba dâhil etmiştir.

MUKADDİME

Avni Mahmud, mukaddime bölümünde aklın; aslı unsurları olan duygu, düşünce ve irade arasındaki ilişki ve dengenin sağlanmasıyla olgunluğa ulaşma-ya-çığını dile getirir. Bu denge kaybolduğunda ise akılda noksanlık ortaya çıkar. Bir terbiyeye bağlı olarak elde edilen bu dengenin belirli bir eğitime bağlı olduğunu, bunu izah etmek için Türkçe ve Fransızca eserlerden yararlanarak, ayrıntıya kaçmadan, herkesin anlayacağı bir biçimde bu eseri kaleme aldığını anlatmaktadır.

‘İLM-İ AHVÂL-İ RŪHA DÂİR MA'LŪMÂT-I MUHTASARA

Avni Mahmud bu bölümde, “İlm-i ahvâl-i ruh” veya “İlmü'n-nefs” şeklinde adlandırılan psikolojiyi kısaca açıklar. Nefs ya da ruhta meydana gelen hadiseler üç sınıfta değerlendirilebilir: Hissî, zihni ve irâdî. Bu üç kuvvetin ahenk içinde hareket etmesinden akıl ortaya çıkar. İnsan bunlarla duyar, düşünür ve hareket eder.

KUVVE-İ HİSSİYYE

Kuvve-i Hissiyeye, biri fizyolojik diğeri manevi olmak üzere iki kısma ayrılır. Fizyolojik olan kulak, göz, deri, burun ve dil ile dış dünyada olan olayların içeriye taşınmasıdır. Beş duyu organıyla maddi bir etki ile beyne gelen veriler, beyinde ihsâs yani idrak gerçekleşir. Bu idrak dışarıdan ise harici iç-riden ise dâhili ihsas olur. Fizyolojik olmayan yani manevi olan içten, bizzat nefiste olan duygular da *Kuvve-i Hissiyeye*'nin ikinci bölümünü “Hadisat-ı Hissiyeye-i Nefsiyye”yi oluşturur. Bu felsefede “İhtisâs”, edebiyatta “Hissiyât” anlamına gelir ki bugünün diliyle duygulanmaya karşılık gelir. Manevi duygulanmalar; etkilenmeler (te'essürât), eğilimler (temâyülat) ve hırslar (ihtirâsât)'dan meydana gelir. Bunların toplamına da kalp denir. Kalp, vicdan ve ahlak da aynı manada kullanılır.

Te'essürât; haz ve elem'den oluşur. Bu ikisi insan için çok önemlidir. Haz; bizi hayatımızda memnun eder, bizi çalışmaya sevk eder, elem ise kötü şeyden kaçınmamıza vesile olur. İkinci derecedeki etkilenmeler ise korku, sevinç, ümitsizlik, üzülmeye ve vicdan azabıdır. Temâyülat; şahsi ve toplumsal muhabbetler olarak ikiye ayrılır. Şahsi olanlar kendimize ait, toplumsal olan başkasını

sevmemizi sağlayan meyillerdir. İhtirâsât ise şiddeti ve süresi bakımından meyillerin son noktasıdır. Müsbet hırslar ve menfi hırslar vardır.

KUVVE-İ ZİHNİYE

Kuvve-i Zihniye'nin dört görevi vardır. Bunlar: *Vazife-i iktisâbiyye* (idrak), *vazife-i hıfziyye* (hafıza), *vazife-i tanzîmiyye* (düşünme gücü ve muhakeme) ve *vazife-i icadiyye* (hayal gücü ve karar)'dır. İdrak, duyulan bir sesin keman sesi olduğunu, görülen bir resmin ağaç olduğunu anlamamızdır. Görme ve işitme sınırları ile veriler beyne taşınır, beyin ise o verileri bir şey olarak tanımlar, işte bu idraktır. Hafıza, zihnin aldığı resimler ve fikirleri içinde tutma eylemidir. Bunun tam olarak oluşması dikkatin derecesine bağlıdır. Hafıza iki türdür, hissi ve zihni. Düşünce ve muhakeme, fikirlerin bölünmesi ve uyuşması olayıdır. Muhakemenin oluşması fikirlerin zayıf ve güçlü olanlarının mücadelesinin sonucudur. Muhayyile ise dışarıdan dâhil edilmemiş, işitilmemiş, tecrübe edilmemiş kendi kendimizin oluşturduğu fikirleri oluşturan yetiye denir. Yalnız muhayyilenin oluşturduğu fikirler yoktan var olmaz, ilk unsurlarını hislerden ve idraklardan alır ve bunu dönüştürür. Dönüşüm yeni bir fikrimiş gibi görünebilir. Muhayyile bize geleceği keşfetirir ve ümitle hayatı sevdirebilir.

İnsan bir şeyi işittiği zaman önce bunu anlamak üzere zekâsını buna odaklar ki buna “dikkat” denir. Zihninde buna karşılık bulamazsa bu boşluk “Hayret”tir. Bu işittiğine isim ve vasıf yüklemek için zihnin anlamlandırma isteği “Tecessüs”tür. Herhangi bir şekilde bunun ne olduğu öğrenildiğinde buna “Marifet veya malûmat” denir.

KUVVE-İ İRÂDİYYE

Üçüncü ana konu *Kuvve-i İrâdiyye*, yani iradedir. Fikrî muhakeme ve vicdani kanat ile oluşan kararın fiile dönüşümüdür. Her iradeli eylemde tartışma, karar, icrâ ve men etme gibi çeşitli aşamalar vardır. İradenin asli vasfı düşünceye dayanması, hür ve kesin olmasıdır. Böylece irade düşüncenin sonucudur. Bir şeyi irade etmek, ne yaptığını ve ne yapmadığını bilmektir. İrade hürdür, çünkü tercihte hürriyet ve kesinlik lazımdır. Dolayısıyla herkes yaptığından sorumludur. Beyin tarafına ulaşan

her bir düşünce derhâl bir eylem başlatır ya da kendine uygun başka bir düşünce, his, heyecan, arzu veya akla uygun fiil oluşturur. Bu düşünceler ya fa'il'dir, yani eyleme zorlayandır ya da mâ'nî'dir yani durdurmaya zorlayandır. Böylece fikirler müsabet veya menfi iki şekilde etki eder. Düşüncenin eyleme dönüşümü bazen çok zayıf bazen de çok şiddetlidir. İnsanlarda kimi zaman irade zaafi ve his kaybı o kadar olur ki düşünce fiile evrilmez. Düşünce ve muhakemeyi engelleyen üzüntü, hastalık ve zehirlenme gibi etkenler de iradenin zayıflığına hatta engeline neden olabilir.

“AKL VE TEVÂZÜN-İ” AKL

Akıl ve akıl dengesi bahsidir. Akıl dengesinin daha önce bahsedilen hissiye, zihniye ve iradiye kuvvelerinin dengede olmasıyla akl-ı selim oluşur. Aksi halde muvazenesizlik gelişir. Akıl ile insan diğer canlılardan ayrılmaktadır. Akılda denge ve itidal olursa fikir, duygu ve yönelimler sağlıklı bir şekilde kontrol edilebilir.

Buraya kadar olan kısımda genel ve giriş konuları işlenmiştir. Bundan sonra duygu, düşünce ve irade terbiyesi (eğitimi)'nden bahsedilecektir.

TERBİYYE-İ HİSSİYE

Ana fikir, duyguların insanı diğer canlılardan farklı kıldığı ile başlar. Duygularımız vücudumuzun içinde ve dışında değişiklikler meydana getirdiği gibi fiillerimizin de etkisini belirler. Duygularımıza hükmedemediğimiz zaman fillerin aşırılığına ya da yokluğuna engel olamamaktayız. Dolayısıyla duygularımıza kesin bir şekilde hâkim olabilmemiz de mümkün değildir.

Şehvetle ilgili duygular insanı güçsüz ve aciz bırakan zevklerdenir. Bu, irade gücünü tahrip eder. Şehvetin kontrol edilmesi ahlaki sonuçlar gözetmekle mümkündür. Bunlar; menfi yaklaşımlardan kaçınmak, spor yapmak, iyi yazılmış faydalı kitaplar okumak olarak sayılabilir. Akıl ve fikir ile geçirilmeyen vakit şehvet duygularının oluşmasına zemin oluşturur. Arkadaş seçiminin de duyguların terbiyesinde yeri vardır. Kimi arkadaşlar önemli olay ve fikirleri önemsiz ve kötü gibi gösterirken kimi arkadaşlar bencillikten kendilerini yücelterek başkalarını alçaltırlar. Böyle arkadaşlıklardan ka-

çınmak lazımdır. Vatan sevgisi de bir başka duygu terbiyesi vesilesidir. İnsan kalbindeki duyguların en saf ve asilini vatan sevgisi teşkil eder. Sevmek kadar hizmet etmek de büyük vazifedir.

TERBİYYE-İ FİKRİYYE

Bu başlıkta düşünce eğitiminin iki şekilde olabileceği yazılıdır. Bu; ya olmasını istediğimiz davranışlara uygun fikirleri beslemek ya da olmasını istemediğimiz davranışlara uygun fikirleri beslemektir. Bu iki kuralı uygulamak için iç ve ruhi ile kitaplar ve genel düşüncelerden istifade ederek genel mülahazalardan istifade edilir. Ayrıca, derin düşünceler için uygun zamanlarda birkaç saat harcamak lazımdır. Yüzeysel bir düşünme ile derin kararlar alınamaz. İşte, sürekli iç ve dış hâlimizi tartmalı ve dinlenme zamanlarında derin düşüncelere teşebbüs edilmelidir. Kamuoyu ve basın-yayın akıl eğitiminin kuvvetli bir etkenidir. Basın-yayın vasıtasıyla kamuoyu istenildiği şekilde yönlendirilebilir. Basın-yayının en büyük kuvveti fikirleri telkin etmesidir. Dolayısıyla orada da iyi ve kötü fikirler oluşturmak ve yaymak mümkündür. Nihayet basın-yayının özellikle Eğitim Bakanlığı tarafından kontrolü gereklidir.

TERBİYYE-İ İRADİYYE

Terbiyye-i İradiyye bahsi, iradenin eğitimi ile ilgilidir. İrade, duygu ve düşüncelerin ortak sonucundan meydana gelir. Dolayısıyla irade eğitimi, hem duygunun hem düşüncenin eğitimi ile ilgilidir. Bu ikisinin ahenkli bir duruş göstermesi iradeyi oluşturur. İrade gücü ve nefis hâkimiyetine sahip olan kişi özgürdür. Çünkü fikirlerini, duygularını, hayallerini istediği yere sevk eder. Seciyye (yaratılış, tabiat), her birimizde farklı derecelerde bulunan nitelikler ruhi eğilimlerdir. Bazı yazarlar seciyyeyi üçe ayırır. Duygusalığı ağır basana “Hassas”, düşünce tarafı ağır basana “Mütefekkir”, iradesine hâkim olanlara “Azimkâr” denir. Bunlar iyi özellikler olsa da ayrı ayrı değil bir dengede bulunması uygundur. İrade gücünde iki güç söz konusudur. Bir şeyi yapacak iken kendini durduran güç nefis hâkimiyeti, diğeri ise bir şey yapılacak iken onu eyleme döken irade sağlamlığıdır. Sonuç olarak iradeye sahip olanlar nefis hâkimiyeti ve irade

sağlamlığına sahip olurlar ki güzel ahlaka da sahip olmuş olurlar.

‘İLM-İ AHLÂKIN İLM-İ AHVÂL-İ RŪH AHKÂMINA TATBİKİ

Bu konu ahlak ilminin psikoloji hükümlerine uygulanması şeklindedir. İnsanın manevi varlığı üç esas üzerindedir. Bunlar; duygu, düşünce ve eylemlerdir. Güzel ahlaka sahip olmak için duygularda rahmet ve müsamaha, düşüncede hakikat ve insaf, eylemde adalet ve düzgünlük gerekir. Ahlak ilmi insani vazifelerden bahseden ilimdir. Amacı; nefis olgunluğu, yani akli denge ve bunun sonucunda şahsi ve toplumsal mutluluktur. İnsan, insani vazifelerini yerine getirmekle “*hüsn-i hulk*” denilen ahlak güzelliğine erişir. Bu vazifeler kişisel ve toplumsal tüm vazifelerdir.

ESÂS-I VEZÂ’İF-İ İNSÂNİYYE

İnsanî vazifenin esasî bölümünde insanın vazifeleri ikiye ayrılır. Bunlar; şahsi, yani ferdi olan ile toplumsal olandır. Şahsi vazife de ikiye ayrılır. Bunlar; akli ve manevi terbiye ile beden terbiyesidir. Akıl terbiyesi ise; duygu terbiyesi, düşünce terbiyesi ve irade terbiyesi olarak üçe ayrılır. Esas olarak bunların genelini toplamı iyiliğe hizmet ve kötülükten kaçınmaktır. Mîzân-ı akl (akıl tartısı), insanların doğruyu yanlıştan iyiliği kötülükten ayıracak fikir ve vicdandır.

NEVÂKIS-I ‘AKLIYYENİN MENŞE’ VE SAFAHÂTI

Akıl noksanlığının kaynak ve evreleri bölümü, kitabın sonuçtan önceki son bölümüdür. İnsanlar şeklen ya da hayat tarzı olarak benzer olsalar da manen farklıdırlar. Böylece üç sınıfa ayrılırlar. Birincisi (tabaka-i kafeviyye), yani alçak değersiz tabakadır, içgüdüye tabi olan vahşi insanlardır. İkincisi (tabaka-i cidariyye), yani orta tabakadaki duygularına tabi yarı medeni insanlar. Üçüncüsü (tabaka-i cebhiyye), yani üst tabakaya ulaşmış düşünce sahibi medeni insanlardır. Bu farkların nedeni, insan beyninin doğal kabiliyeti ve eğitiminin bir rol alma derecesidir. Her ne kadar eğitim ve öğretim, doğuştan akıl noksanlığı bulunanda bir miktar etki etse de tam olarak dengeden, yani üstün bir düşünceden ve ahlaktan bahsetmek mümkün olmaz. Ahenksizlik biraz daha ağırlaşması hâlinde bunların tavır ve hareketinde, giyinişlerinde, yü-

rümeleri, konuşmaları ve yazılarında bir gariplik ve acayiplik söz konusu olur. Bazıları fikirlerde ve siyasette aşırılık gösterdikleri gibi bazıları kumara, içkiye ve diğer zararlı alışkanlıklara meyilli olur. Dengesizlik değil de akıl noksanlığı olduğunda bunlarda tahsil ve eğitimde geri kalırlar. Muhakemelerinde, duygularında ve ahlaklarında noksanlıklar söz konusu olur. Fikirleri değişken olup kandırılmaları ve suistimale uğramaları mümkündür.

“Cinnet-i ahlakiyye” olarak adlandırılan bir hastalık vardır ki hastalar görünüşte akıl ve izan sahibi gibi görünseler de her çeşit aşırılık ve kötü davranışta bulunurlar. Bunlarda vicdan duygusu yoktur. Ta çocukluktan beri meyl ve hevesle kendini gösteren hastalar, hiç kimseye iyi geçinemezler, itaatsiz ve yalancdırlar, kolaylıkla hiddetlenirler, kendilerine en ufak muhalefette kendilerini tutamayıp saldırırlar, çokça haset ederler, sürekli intikam peşindedirler, sürekli kavga ederler. Çoğunlukla serseriliğe, kumara, hırsızlığa ve sefahata düşerler. Genellikle bir meslek sahibi olamazlar. Sonuçta hapishaneleri dolduran ve her daim sabıkalı olanlar onlardır.

HÜLÂSA VE NETİCE

Eserin sonuç kısmında yazar, daha önce saydığı başlıkları özetleyerek, özellikle ilm-i ahlak ve hüsn-i hulk üzerinde durur. Sonra insanı buharla çalışan bir gemiye benzetir. Geminin kaptanı düşünce, dümencisi vicdan, makinisti irade ve seçim yani eylemlerdir. Geminin kendine ve başkalarına zarar vermemesi için bu üçünün ahenk içinde olması lazımdır. Doğru bir yol tutturmak için kaptanlığı, dümenciliği ve makinistliği iyice bilmek gerekir diye bitirir.

TERBİYYE-İ AKLIYYE’DE YARARLANILAN KAYNAKLAR

A) TERBİYE-İ İRADE

Fransız filozof ve pedagog Jules Payot (1859-1939)’un 1894 yılında kaleme aldığı “*Éducation de la Volonté*” isimli eserinin, Osmanlı Selanik Hastanesi tabibi ve Paris Hastaneleri Cemiyet-i Tıbbiye’si üyelerinden Dr. Edhem Bey’in Terbiye-i İrade

adıyla tercümesidir. Eser, Selanik-Asır Matbaası'nda, 1909 yılında 272 sayfa tek cilt olarak basılmıştır. İki kitap hâlinededir. Birinci kitap, genel bilgilerin bulunduğu: İrade nedir? İrade terbiyesinin gerekliliği, iradenin artırılması mümkün mü? İrade fiili, fikir ile irade arasındaki ilişki, hissiyat ile irade arasındaki ilişki, eylemler ile irade arasındaki ilişki, toplum ve irade alt başlıklarından oluşmaktadır. İkinci kitap, özel olarak irade terbiyesinin olduğu; tefekkür ile irade terbiyesi; çalışma zevki, şehvet, vatan sevgisi, irade ve prensip, öz telkin, genel fikirler ve muallimler, arkadaşlar, hissiyat ile irade terbiyesi, birbirine uyan hissiyatın yardımcı, zıt hissiyatlar, ihtiras, tutku ve ideal, eylemler ile irade terbiyesi; alışkanlığın oluşması, eylemde genel kural, faaliyetin işlenmesi, sağlık araçları, tıp araçlarından oluşmaktadır.

B) PSİKOLOJİ: İLM-İ AHVAL-İ RUH

Ahmed Nebîl (ö.1945) ve Baha Tevfik'in (ö.1914), ünlü Avrupalı filozoflardan tercüme ederek oluşturdukları eserdir. Eserde, Fransız psikolog ve filozoflarından Théodule Armand Ribot (1839-1916), Alfred Fouillée (1838-1912), Élie Rabier (1846-1932), Émile Boirac (1851-1917)'in eserlerinden iktibas edilmiştir. İstanbul'da, 1333/1914 tarihinde, Müsterekülmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası'nda basıldı. İki yüz yedi sayfa, tek cilttir. Mukaddimesinde; ilim, ilimlerin tasnifi, felsefe ve felsefenin konum ve öneminden bahsetmektedir. Kitabın içeriğinde; psikolojinin tarifi, vicdan, psikoloji ile fizyoloji arasındaki farklar, psikolojide usul konuları bulunmaktadır. Ayrıca, birinci kısımda üzüntüler ve keder, eğilim ve hırslar bulunur. İkinci kısımda irade başlığı altında cüz'i irade, adetler ve sevk-i tabi' bulunur. Üçüncü kısımda fikirlerin yedi kaynağından bahsedilir. Bunlar; his ve idrak, hafıza, muhayyile, tecrid, tâmin, tasavvur ve tasdikdir. Dördüncü kısımda, ruh ile bedende hareket felsefesi ve iyilik felsefesi, estetikten ve dil felsefesinden bahsedilir. En son da ruhun asli olmayan hâlleri ile ruhun mukayesesi ile biter.

C) İLM-İ AHVÂL-İ RÛH

1893 yılında İstanbul Mekteb-i Sanayi Matbaası'nda basılan eser, Rifat bin Mehmed Emin tarafından kaleme alınmıştır. İlm-i Ahval-i Ruh

(psikoloji) ve Usûl-i Tefekkür (mantık) aynı kitapta. Rifat Bey, Mekteb-i Sultanî'de hocası olduğu ilm-i ahlak derslerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Ahlak ilmi için önemli olan "Nefs-i natıka"dan bahsetmek, kitabı meydana getiren sebeplerdendir. Eser iktibas ve nakillere dayanır. İlm-i Ahval-i Ruh'ta psikolojinin hikmetin (felsefenin) bir dalı olduğu vurgulanır. Ayrıca; fikir ve nazarın kaynağının duyular olduğunu ifade ederek iç duyular ve dış duyuları tasnif etmiştir. Dış duyular; görme, işitme, tatma, koklama, dokunma iken; iç duyular, anlama kuvveti, ayırt etme yahut düşünme kuvveti, hayal kuvveti, hafıza kuvveti ve vehim kuvvetidir. Ruh bahsinde de ruh-ı insânî ve ruh-ı hayvanî olarak ikiye tasnif edilir. Müellif İbn Sina'dan hareketle, nazarî aklın derecelerini açıklamıştır. Son olarak, cisimlerin mevalid-i selase olarak adlandırılan madenler, bitkiler ve hayvanlardan ibaret olduğu ifade edilir.*

Telif eserin haricinde aynı isimde ve Mehmed Emin Bey'in tercüme ettiği Émile Boirac'a ait olan psikoloji eseri vardır. İstanbul'da 1330/1911 yılında, Arkas Matbaası'nda basılmıştır. Tek cilt olup, 316 sayfadır. Orijinali 1891'de Paris'te basılan eserin adı "*Cours Elementaire de Philosophie*"dır.

D) MEBADÎ'İ FELSEFEDEN İLMÜ'N-NEFS

Georges L. Fonsegrive'in "*Éléments de Philosophie / Psychologie*" isimli eserinin tercümesidir. Mütercimi Babanzâde Ahmed Naîm (1872-1934)'dir. Eser tek cilt 631 sayfa olarak, İstanbul'da 1332/1914 yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Ahmed Naim mütercim ön sözünde, kitabın, Fransa liselerinin felsefe programlarına uygun bir şekilde okullarda okutulan kitaplar arasında olduğunu söyler. Her dersin sonunda özet ve müracaat edilecek kitaplar listesi de bunu desteklemektedir. Kitabın çok sayıda konu barındırdığına ve sistematik bir şekilde yazıldığına dikkat çekmektedir. Eserin girişinde Fonsegrive; ulûm, ilim ve felsefeden bahsetmektedir. Birinci ders, ilmü'n-nefsin (psikoloji) tarifi ve konusu ile devam eder. İkinci ders, psikolojide me-

* Eser Tark Tuna Gözütok tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. (Bkz. İlm-i ahvâl-i ruh ve usûl-i tefekkür./ Rifat bin Mehmed Emin; yay. haz. Tark Tuna Gözütok. Konya: Çizgi Kitabevi; 2014.)

todoloji bahsidir. Üçüncü ders: şuur ve kuvvettir. Burada his, zihin ve iradeden bahseder. Kitap 37. ders ile tamamlanır.*

E) FELSEFE DERSLERİ

Rıza Tevfik (Bölükbaşı, 1869-1949)'e ait olan eser 1330R./1914 yılında, İstanbul'da Kader Matbaası'nda basılmıştır. Tek cilt 564 sayfadır. Kitabın kapağında; "Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebinde son sınıf efendilerine açık bir lisan ile takrir edilmiş olan derslerin suret-i matbuasıdır" yazılıdır. Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi'nde felsefe dersleri okutmanı olan Rıza Tevfik, kitabını beş bölümde sunar. Birinci bölümde; felsefe ve filozof kavramlarının anlamı, felsefenin ortaya çıkışı, bilim ile felsefe farkı ve felsefenin gerekliliğinden bahseder. İkinci bölümde; fenomenal dünyayı, bilginin kaynağını ve algıların sınıflandırılmasını aktarır. Üçüncü bölümün, bahis konusu, vicdan ve şuurdur. Dördüncü bölümde, Sofistler ekolünü; beşinci bölümde ise felsefe tarihine genel bir bakışı okuyucuya sunar.**

* Eser Fatma Yıldız ve Recep Alpyağılı tarafından günümüz diline çevrilmiştir. (Bkz. İlmün-Nefs Tercümesi: Felsefi açıdan psikoloji meseleleri, Georges Fonsegrive'den Türkçe'de yeni kullanılan terimler hakkında ayrıntılı notlarla birlikte çeviren: Babanzâde Ahmed Nâim Haz: Yıldız F. ve Alpyağılı R. İstanbul: İz Yayıncılık; 2017).

** Eser Münir Dedeoğlu tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. (bkz. Rıza Tevfik. Felsefe Dersleri. Çev. Dedeoğlu. M. Ankara: ÜBL Yayınları; 2001).

SONUÇ VE TARTIŞMA

XIX. yüzyılın son çeyreğinde tıp eğitimini tamamlayan, fakat uzmanlığı formal bir eğitimden çok tecrübe ve gözleme dayanan, buna rağmen kaleme aldığı eserler ve çalıştığı süre boyunca hastalara ilgisine baktığımızda yetenekli bir akıl ve ruh sağlığı uzmanı olarak sayılabilecek Dr. Avni Mahmud, şüphesiz döneminin dikkate değer simalarındandır. Çağdaşı olan diğer hekimlerin görüşlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, yaşadığı dönemde akıl hastalıklarına bakışın problemliliğine rağmen kaleme aldığı ve çalışmamızda inceleme fırsatı bulduğumuz Terbiyye-i Akliyye adlı eserin, sistematik ve dönemin bilimsel birikimini yansıttığı söylenebilir. Eserde çok sayıda yabancı literatürün kullanılması, uluslararası çalışmaların takip edildiğine işaret etmektedir. Eser, akıl sağlığının korunması ile ilgili önemli tavsiyeleri içermesi yönünden de dikkate şayandır. Psikiyatri tarihinde Mazhar Osman'ın gölgesinde kalmış gibi görünse de dönemin önemli kurumlarından birinin başarılı bir yöneticisi olması ve hazırladığı eserlerle bilimsel yaklaşımlara bağlı kalması dolayısıyla, Avni Mahmud'un isminin daha vurgulu zikredilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

EK 1: Terbiyye-i Akliyye Adlı Kitabın Transkripsiyonu (Şekil 1).

[Muharrir] 'Avnî Mahmûd

Terbiyye-i 'Akliyye

(Terbiyye-i Hissiyye, Fikriyye, İrâdiyye)

Mündericât: Mukaddime-'İlm-i Ahvâl-i Rûha Dâ'ir Ma'lûmât-ı Muhtasara-Kuvve-i Hissiyye-Kuvve-i Zihniyye -Kuvve-i İrâdiyye- 'Akl ve Tevâzün-i 'Akl- Terbiyye-i Hissiyye -Terbiyye-i Fikriyye -Terbiyye-i İrâdiyye-'İlm-i Ahlâkın İlm-i Ahvâl-i Rûh Ahkâmına Tatbîki-Esâs-ı Vezâ'if-i İnsâniyye -Nevâkıs-ı 'Akliyyenin Menşe' ve Safahâtı-Hülâsa ve Netîce.

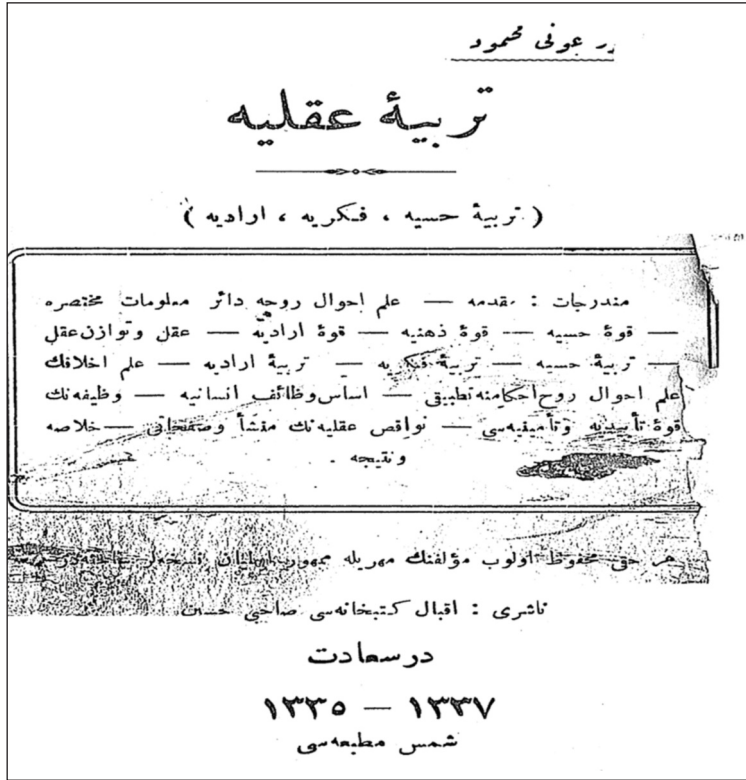
Her hakkı mahfûz olup mü'ellifinin mühriyle memhûr olmayan nüshalar sâhtedir.

Nâşiri: İkbâl Kütüb-hânesi Sâhibi Hüseyin

Der-Sa'âdet

1335-1337

Şems Matba'ası

ŞEKİL 1: Terbiyye-i Akliyye adlı eserin ilk sayfası.

[3] Mukaddime

Nev'-i beşeri behâymiden tefrîk ü temyîz eden kuvve-i 'âkılânın hadd-i kemâle vâsıl olamaması ha-sebiyle cem'îyyet-i beşerîyyeyi teşkîl eden bütün insânlar arasında ihtilâf-ı efkâr ü nizâ' zuhûr ederek be-şerîyetin bunca mesâ'ib ve felâketlere giriftâr olduğu kemâl-i te'essüfle görülmektedir.

Her kuvvenin bir kemâl-i zâtîsî olduğu gibi kuvve-i 'âkılânın da hadd-i kemâli, insânın mâhiyyet-i ma'neviyyesini teşkîl eden ve 'aklın 'anâsır-ı asliyyesinden bulunan hassâsiyyet, fikret ve irâdet kuvveleri arasındaki i'tidâl ve tevâzünüdür. Kuvâ-yı mezkûrenin hem-âhenk olarak muntazaman icrâ-yı fa'âliyyet etmesi 'aklın tamâmiyyetine ve âhenksizliği ise noksânîyyetine delâlet etmektedir.

İşte bâdî-i te'âlî-i efrâd-ı insânîyye ve bâ'is-i terakkî-i ahkâm-ı ictimâ'îyye olan hâlet-i kemâliyye-i 'aklın husûle gelmesi için nev'-i beşerin şerâ'it-i esâsiyye tahtında ta'lîm ü terbiyyeye fitraten muhtâc bir hâlde bulunmasına binâ'en velev cüz'î olsun bir hıdmet edebilmek emniyyesiyle buna dâ'ir Türkçe ve Fransızca yazılmış olan ba'zı eserlerden iktibâs etmiş olduğum ma'lûmâtı herkesin sühûletle istifâde edebileceği tarzda mücmelen veya 'aynen cem' ü telfik ve îcâb eden zâtî mütâl'alarımı da mezc ve 'ilâve ederek (*Terbiyye-i 'Akliyye*) nâmı altında -teferru'âta girişmeksizin- terbiyye-i ma'neviyye esâsâtına rehber-i tatbîk etmeye cesâret eyledim.

[4] Pek mühim ve 'âlî olan böyle bir şeyden bahse müsâberet 'âcizlerinçe 'âzîm bir cür'et ise de bâlâda beyân edildiği vechile zâten bu husûsda hıdemât-ı ber-güzîdeleri sebk edenler âtîde sırası geldikçe isim-leri yazılacak me'hazlarımın mü'ellifleri olduklarını ve yalnız senelerce emek sarfıyla istihsâl olunabilecek müteferri' ma'lûmâtı hayât-ı insânîyyeye râhber olacak şekilde cem' ü tevhîd etmekden başka bir hıdmet etmemiş olduğumu tekrâren beyân eder ve görülecek hatâlarımın hulûs-ı niyyetime binâ'en 'afv olunacağını ümîd eylerim.

Meclis-i 'Âlî-i Sıhî ve Meclis-i Tıbbî-i 'Adlî A'zâsından
Bîmâr-hâne Ser-tabîbi
'Avnî

[5]

'İlm-i Ahvâl-i Rûhâ Dâ'ir Ma'lûmât-ı Muhtasara

Terbiyye-i 'akliyyenin esâsını teşkîl eden terbiyye-i hissiyye, fikriyye ve irâdiyyeye dâ'ir îzâhâta girişmezdten evvel hâlet-i rûhiyye-i beşeriyyenin bilinmesi îcâb edeceğinden bu bâbdaki ma'lûmât-ı 'umûmiyye ber-vech-i âtî mücmelen derc edilmiştir:

Rûhun hâdisâtından bahseden 'ilme ('ilm-i ahvâl-i rûh) veya ('ilmü'n-nefs) ıtlâk olunur.* Ma'lûmdur ki nefsi-i insânîye felsefe-i 'Arabî'de (nefs-i nâtıka) ve (ene) ve lisân-ı 'avâmda dahi (rûh) tesmiye edilir.

A'mâl-i rûhiyye pek muğlak olmakla berâber ber-vech-i âtî üç sınıfta cem' edilebilir:

Birincisi Kuvve-i Hissiyeye (Hassâsiyyet)

İkincisi Kuvve-i Zihniyye (Fikriyyet)

Üçüncüsü Kuvve-i İrâdiyye (İrâdet)

İnsânın mâhiyyet-i ma'neviyyesini teşkîl eden işbu kuvânın hey'et-i mecmû'asına ('akl) tesmiye edildiği cihetle bunlara (kuvâ-yı 'akliyye veya rûhiyye) nâmı verilir ki kuvâ-yı mezkûre hakikatde hem-âhenk ve birbirine memzûcdur. İnsân bu kuvvetler vâsıtasıyla duyar, tefekkür eder ve hareket eyler.

[6]

1- KUVVE-İ HİSSİYYE

'Aklın terbiye-i ibtidâ'iyesine hıdmet eden işbu kuvvenin iki nev' hâdisesi vardır: birincisi hâdisât-ı hissiyye-i bedeniyye, ta'bîr-i âherle mâddiyye, fiziyojiyye, ikincisi hâdisât-ı hissiyye-i nefsiyye, ta'bîr-i âherle ma'neviyye, psikolojiyyedir.

Hâdisât-ı hissiyye-i bedeniyye. -Nefsi-i nâtıkayı 'âlem-i hâricîde** vukû'a gelen hâdisâtıdan haber-dâr etmeye vesâdet eden beş 'aded a'zâ-yı hissiyye-i hâriciyye vardır:

Birincisi kulak (hiss-i sem'), ikincisi göz (hiss-i basar), üçüncüsü deri (hiss-i lems), dördüncüsü burun (hiss-i şemm), beşincisi dil (hiss-i zevk)dir. Hâdisât-ı dâhiliyye-i bedeniyyeye vesâdet eden de a'sâb-ı hayât-ı 'uzviyye ('asab-ı müşterek-i kebîr)dir.

'Âlem-i hâricîyi teşkîl eden eşyâ ve vukû'a gelen hâdisât a'zâ-yı hissiyye-i hâriciyyemiz üzerinde mâddî bir te'sîr ile dimâğda intibâh ü intibâ'ı bâdî olur ki buna (ihşâs) nâmı verilir.

Böyle hâricî olanlara (ihşâsât-ı hâriciyye) ve hâricden gelmeyüp bi'z-zât a'zâ-yı bedeniyyemiz dâhilinde doğrudan doğruya husûle gelenlere de (ihşâsât-ı dâhiliyye) tesmiye olunur. İhşâsât-ı dâhiliyyeye (ihşâsât-ı 'uzviyye ve hayâtiyye) de denilir.

Hâdisât-ı Hissiyeye-i Nefsiyye. -Bir de bi'z-zât nefste, samîm-i kalbde hâdis olan derûnî, bânîni duygular vardır ki bunlara da felsefede (ihtisâs) [7] ve edebiyâtda (hissiyât) nâmı verilmektedir. Demek oluyor ki (ihşâsât) sırf mâddî ve hâricî, (ihtisâsât) ise sırf nefsi ve bânînidir.

* Bu bâbda tafsilât almak istenilirse Doktor Rızâ Tefvîk Beg'in (Felsefe Dersleri) ve Ahmed Na'im Beg'in ('İlmü'n-Nefs) ve Mehmed Emîn Beg'in ('İlm-i Ahvâl-i Rûh) nâmındaki eserlerine mürâca'at oluna.

** Sırf nefsi-beşer dâhilinde vukû'a gelen hâdisât ('âlem-i bânîni)yi ve hâricdeki hâdisât dahi ('âlem-i hârici)yi teşkîl eder.

İhtisâsât-ı nefsâniyye başlıca (te'essürât* temâyülât ve ihtirâsât)ı ihtivâ edüp bunların mecmû'ı öteden beri (kalb) kelimesi ile ifâde edilmiştir. Bu sebepten nâşî ihtisâsât-ı mezkûreye hissiyyât-ı kalbiyye vü vicdâniyye veya ahlâkiyye nâmları dahi verilmektedir. Hissiyât-ı mezkûre âtîde görüleceği vechile bekâ-yı nefis ve bekâ-yı nesl sevk-i tabî'isinden peydâ olarak insânın kendi nefisine, 'âilesine, benî nev'ine ve bütün mahlûkâta karşı mükellef bulunduğu vezâ'if-i insâniyyeyi ta'yîn eder ve bundan da kavâ'id-i ahlâkiyye tevellüd eyler.

Te'essürât. -Bunun iki büyük hâdisesi vardır: haz ve elem. Bunlar yek-dîğerinin mukâbili ve zıddı olan birer hâdis-e hassâsiyyetdir. Haz ve elem, hayât-ı beşeriyette pek mühim bir rol ifâ eder. Mahzû-zîyyet bizi hayâtımızdan memnûn eder, bizi çalışmaya sevk eyler. Elem ve keder ba'zen meş'ûm netîcelere sebebiyet verirse de esâsen bu da fâ'idelidir. Çünkü elem fenâ bir şey olduğu için bundan kaçınmaya ve böyle kaçınmakla bizi bahtiyârlığa sevk eder.

Derece-i sâni'de olan te'essürât-ı ma'neviyye şunlardır: havf, meserret, me'yûsiyyet, nevmîdî, te'essüf, 'azâb-ı vicdânî.

Temâyülât. - Temâyül haz veya elemi hâvî bir hâdis-e netîcesinde tevellüd eden hassâsiyyetdir. Meselâ bir şey'in temâşası bize mahzûziyyet ve lezzet bahşetmiş olsa 'akabinde bizi ona doğru cezb eden bir temâyülün[8] zuhûrunu hissederiz. Bu temâyüle, haffif ise (heves veya ârzû), şedid ise (mahabbet veya 'ışk) denilir. Temâyülün envâ'ı pek kesîr olup temâyülât-ı zâtiyye ve gayr-ı zâtiyye nâmları altında başlıca iki silsileye ayrılabilir:

Temâyülât-ı zâtiyye ya' nî şahsî mahabbetler: Yiyecek ve içecek şeylere, tenezzühe,istirâhate, uykuya ve sâ'ireye i'tidâl derecesinde mahabbet (temâyülât-ı cismâniyye), hakîkati, güzeli ve fazîleti ve 'adâleti sevmek, şân ü şeref, serbestî vü iktidâr ârzûları, haysiyyet ü nâmûs hisleri ve sâ'ire (temâyülât-ı ma'naviyye).

Temâyülât-ı gayr-ı zâtiyye ya' nî ictimâ'î mahabbetler: Bizi dîğerlerini sevmeye de sevk eden bir nev'-i temâyüldür evlâd, ebeveyn, 'â'ile, hem-cins ve vatan mahabbeti gibi.

Şu zikr ü ta'dâd olunan temâyülât-ı tabî'iyye bekâ-yı nefis ve bekâ-yı nesl sevk-i tabî'isinden tevellüd edip şahsî temâyülâtdan tevellüd eden ihtisâsa (hiss-i şahs ve hubb-i nefis) ve ictimâ'î temâyülâtdan tevellüd edene de (hiss-i ictimâ' veya hubb-i gayr) tesmiye olunur.

İhtirâsât. - Hırs, temâyülün ifrâtıdır. İhtirâs gerek şiddet ve gerek imtidâd cihetiyle temâyülâtın derece-i nihâyesidir. Mutlakâ fenâyâ ma'tûf değildir. 'İşrete harîs olmak fenâ ise de 'ulûm u fûnûna harîs olmak bâ'is-i sa'âdetdir. İhtirâs ba'zen insânı şaşırabilir hırs-ı şöhret ve tama' gibi. Ahlâkça mübâh bir hâl ise rûhu tenbîh eder ve insânı lâ-kaydîye düşmekten kurtarır.

İhtirâs, ârzû ve temâyül gibi hayra da, şerre de masrûf olur. [9] Lisân-ı 'avâmde ihtirâs deyince hâtıra der-hâl ihtirâsât-ı seyyi'e mütevârid olur. İhtirâsât-ı hayriyye bir kuvvet-i 'uzmâdır, bir menba'-ı mekârimdir. El-hâsıl ihtirâsât şedîd bir ârzûdur.

2- KUVVE-İ ZİHNİYYE

Nefs-i nâtıkanın 'ilm ü ma'rifet iktisâb eylemesine hıdmet eden ve hâssa-i tefekkür olan işbu kuvvesi başlıca dört vazîfeyi hâ'izdir:

Vazife-i iktisâbiyye: İdrâk

Vazife-i hıfziyye: Hâfıza, teşârük-i efkâr

Vazife-i tanzîmiyye: Müfekkire ve muhâkeme

Vazife-i icâdiyye: Muhayyile ve karâr

* Daha etrâfî ma'lûmât almak istenilirse Ahmed Nebîl ve Bahâ Tefvîk Beg'lerin (*Psikoloji*) nâmındaki kitâblarına mürâca'at oluna.

1- Vazife-i İktisâbiyye

İdrâk. -İdrâk hiss-i sevkîdir. Meselâ karşımızda bir ağaç var onu görüyoruz ya'nî onun bir timsâline, bir fikrine mâlikiz işte bu timsâl yâhud fikirdir ki idrâk nâmıyla yâd olunur. Biraz îzâh edelim:

Güneşin ziyâsıyla münevver olan ağacın gözümüze isâbetinden husûle gelen taharrüş, 'asab-ı basarî vâ-sıtasıyla dimâğa kadar gider ki işte his budur. Bu hâl tamâmıyla mâddîdir. Dimâğa vâsıl olan taharrüş, hü-cerât-ı dimâğiyyede mâhiyeti henûz bilinmeyen bir tahavvül husûle getirir. Bu hâl tamâmıyla ma'nevîdir zîrâ biz bunu bir keyfiyyet-i rûhiyye olarak idrâk eyleriz. Demek ki karşımızdaki ziyâ-dâr bir cismin ha-yâli bizce idrâk edilmiş bir hâle gelirse o zamân his tamâm olmuş olur. Şu hâlde idrâk, (ikmâl olunmuş bir his)dir. Meselâ bir sadâyı duymak (hiss [10] etmek) ve işidilen sadânın bir kemân sadâsı olduğunu anlamak (idrâk etmek) demek olur. Bu sûretle idrâk etdiğimiz hisler ba'dehu suver-i mürtesime hâline münkalib olur. İşte bütün ihsâsât kendinden sonra az veya çok şedîd, az veya çok kâbil-i tefrîk suver-i mürtesime bı-rakır. İhsâsî müte'âkıben husûl bulan suver-i mürtesime ve onun az çok ef'âl-i zihniyye ile aldığı son şekl ya'nî fikr bütün ma'lûmâtımızın mevâdd-ı esâsiyyesidir.

2- Vazife-i Hıfziyye

Hâfıza. - Hâfıza zihnin ahz ve iktisâb ettiği tesâvîr ve efkârı zabt ve der-hâtır etmesi 'ameliyyesidir. Bunun tamâmiyyeti dikkatin* derecesine bağlıdır. Efkârın yeniden hîn-i idrâkinde zabt olunmasına (hâ-fıza) ve zabt olunmuş efkârın yeniden ihsâsına ise (tahattur) nâmı verilir. Bunlar ayrı ayrı bir şey' olmayıp hâfızanın tezâhürâtınca vâki' olan safahât mertebesindedir.

Ba'zı şahsda hıfz kolay, der-hâtır güçdür; ba'zılarında da 'aksi vâki' olur. Efkâr ya kasrî ya'nî kendili-ğinden veyâhud mütedâ'î olarak tahattur olunabilir. Hâfıza iki nev'dir: Birincisi (hâfıza-i hissiyye)dir ki ih-sâsâtın neticesi olan suver-i mürtesimeyi hıfz eden şekl-i hâfızadır. İkincisi (hâfıza-i zihniyye)dir ki a'mâl-i zihniyyenin ibdâ'âtı olan efkârı hıfz eden şeklidir.

[11] Her zamân birçok hisler bizi işgâl etmekte olduklarından ve her yeni his kendisinden evvelki hisse nazaran daha kavî bulunacağından ve esâsen zamân ile mekân arasında dahi kavî bir münâ sebet mevcûd olduğundan hislerimizin zamân ve mahall-i vürûdunu hıfz edebilmekte güçlük çekme-yiz.

Hâfızanın hâssalarından biri de hıfz olunan fikirleri mümkün olduğu kadar diğer yeni his ve fikirlere karışmaktan muhâfazasıdır. Eğer karışabilseydi mukâyese etmeye muktedir olamayacaktık. İşte yeni fikri gâyet za'îf olarak ahz eden ve bunları eski fikir ve hisler ile karıştıranlara (ma'tûh) denir. Kezâlik hayâl görme ve sâ'ire gibi marazî hâller hep tahatturun yeni bir his derecesinde kuvvetli olmasından neş'et eder. El-hâsıl hâfıza sâyesinde eski fikirlerimizi toplar, onları hâl-i hâzırımızı memnûn edecek bir sûretde sarf ederiz. Böyle olmasaydı bugünkü terakkî de görülemez idi.

Teşârük veya tedâ'î-i efkâr. -Fikirlerin birbirine te'sîr etmesi ve yek-diğerini tevlîd eylemesi hâssasıdır ya'nî bir fikr dolayısıyla diğerinin kendiliğinden nefis-i nâtıkaya vürûdunu îcâb eden sebebedir. İşte bir his dimâğımıza vâsıl olur olmaz diğer bir takım hislerle, hâtıralarla hemân iştirâk ederek inkısâm ü imti-zâc-ı efkâr 'ameliyyâtı peydâ olur. Bu 'ameliyyât-ı zihniyye neticesinde bizde birçok fikirler husûle gelir (tahassul-i efkâr).

Bu muhtelif efkâr ve ma'lûmât 'inde'l-iktizâ isti'mâl edilmek, yeniden daha muhtelif efkâr husûle ge-tirilmek üzere yine hâfızada hıfz edilir.

*Dikkat, bir mâdde üzerinde zihnin temerküzüdür. Evvel emrde eşyâ-yı hâriciyyeye mün'atf olan dikkat sonra bi'z-zât rûha in'itâfa başlar. O vakt (te'emmül) 'unvânını alır. Gerek bir karâr-ı ihtiyârîyi intâc ü ihsâr eden a'mâl-i zihniyye ile müterâfik bulunsun, gerek rûha yalnızca kendi ef'âl-i tab'îati hakkında daha vâzih bir ma'rîfet bahşetsin, te'emmül zekâ-yı insânînin hâssa-i mah-sûsâsıdır, hayvânlar te'emmül ve mülâhaza hâssasından mahrûmdurlar.

[12]

3- Vazîfe-i Tanzîmiyye

Müfekkire ve muhâkeme.- Gerek doğrudan doğruya a'zâ-yı havâssımızdan biri vâsıtasıyla dimâğımıza nakl olunan hâtırât, gerek inkısâm ü imtizâc-ı efkâr netîcesinde tahassul eden eşkâl-i hayâliyye hepsi birer (fıkr)dir. İşte inkısâm ü imtizâc-ı efkâr denilen o hâdisedir ki müfekkireyi, muhâkemeyi husûle getirir. Tekmîl muhâkemelerimiz bu fikirlerin za'îf ü kavîleri beyninde icrâ olunan musâra'a vü mücâdeleden başka bir şey değildir.

Bir şey'in evsâfından bir dânesini, gerek o şeyden ve gerek diğerk keyfiyyâtdan ayırmaya (tecrîd) 'ameliiyyesi denir meselâ bir kâğıdın beyâzlığı nazar-ı dikkate alınarak bu beyazlık keyfiyyeti gerek kâğıdın diğerk keyfiyyâtı olan şekli, imtidâd ve sâ'ireden ayrılır, şu hâlde (beyâzlık) denilen bir fıkr-i mücerred hâsıl olur. Bu 'ameliiyyeyi isteyerek ve icrâsından bir fâ'ide tasavvur ederek yaparız. Hâlbuki inkısâm-ı efkâr zihnimizde gayr-ı ihtiyârî bir sûretle vâki' olur.

Bir takım şeyleri yek-diğeriyle mukâyese ederek onların hepsinde müşterek olan evsâfî bir sınıfın numûnesi, misâl-i müşahhası hükmünde tutmaya da (ta'mîm) 'ameliiyyesi denir. Meselâ bir serçe, bir karga, bir kartalın evsâf-ı müşterekesini mukâyese ile tecrîd ederiz, şu hâlde (kuş) fıkr-i 'umûmîsi hâsıl olur.

Kezâlık ta'mîm de tecrîd gibi kendi ârzû vü kararımızla icrâ olunur.

[13]

4- Vazîfe-i İcâdiyye

Muhayyile ve karâr. - Dimâğımızda bir kısım ma'lûmât daha vardır ki onların hiçbirisini hâricde görmedik, birisinden işitmedik, bir tecrîbe netîcesinde tedârik etmedik belki bi'z-zât kendimiz yaptık, kendi kendimize hâsıl ettik işte bu fikirleri hâsıl eden meleke ve kuvvete (muhayyile) denir. 'Acabâ muhayyilemizin bize tedârik ettiği efkâr yeniden mi hâsıl oluyor? Ya'nî yokdan mı var oluyor? Hâyır. Muhayyile husûle getirdiği hayâllerin ibtidâ'î mâddesini bi'z-zât i'mâl etmeye muktedir değildir. Hâfıza gibi muhayyile de kendisine lâzım olan ibtidâ'î 'unsurları, hislerimizden, idrâklerimizden alır yalnız şekli değışdirir ve öyle bir hâle sokar ki yek nazarda yeni fikre mâlik olduğumuzu zan ederiz. Muhayyile dahi yukarıda zikrettiğimiz muhâkeme gibi inkısâm ü imtizâc-ı efkârdan başka bir şey' değildir.

Muhayyilenin vazîfesi: bize hislerimiz ve idrâkimiz hâl-i hâzır, hâtırât u hâfizamız mâziyi anlattığı gibi muhayyilemiz dahi müstakbeli keşf etdirir ve ümîd renkleriyle de örterek bize hayâtı sevdirebilir. Eğer hayâl olmasaydı yaşamak da mümkün olamazdı. Terakkî için de elzemdir. Çünkü bir resim tablosu, şi'r, mûsikî, bir heykel az çok hayâlin mahsûl-i san'atıdır. 'İlmlerdeki nazariyeler de hayâlden başka bir şey' değildir onlar olmasaydı terakkiyât-ı 'ilmiyye de mümkün olmazdı.

'İlm ü ma'rifet. -Hâssa-i vukûf u temyîz olup esâsı havâssa müstened ve idrâk, hâfıza, müfekkire, muhayyile misillü melekât-ı zihniyyenin fa'âliyyet-i müşterekeleriyle mütehasıl ve usûl-i mantıka tevfiikan sıhhat ü hakikat dâ'iresinde müteşekkil müktesebât-ı dimâğiyiyeden 'ibâretidir.

[14] Şerâ'it ü kavânîn-i hayâtiyyenin te'sîriyle dimâğ-ı beşerin bi't-tedric hâ'iz-i 'ilm ü kemâlât olması sâyesindedir ki zekâ-yı beşer 'âlem-i hâricîye ve dâhilîye muttali' olarak ma'rifet-i 'âmiyânedan ma'rifet-i fenniyyeye yükselip kavânîn-i tekevvüniyye-i kâ'inâtı idrâke kadar varır.

(Arslan) lafzını ilk evvel işiden bir kimse evvel-be-evvel bunun ne olduğunu anlamak üzere zekâsını onun üzerine tesbît eder ki bâlâda görüldüğü vechile buna (dikkat) derler. Netîce-i tedkîkinde buna dâ'ir dimâğında bir kayd bulamaz bu boşluk (hayret)dir. Ba'dehu bunun ismini, evsâfını, meziyyâtını bulmak için bir ârzû-yı vakûr peydâ olur ki dimâğın bu hâlet-i te'emmüliyyesi (tecessüs)dür. Artık herhangi bir sûretle bunun ne olduğunu öğrenmeye muvaffak olursa bu da (ma'rifet veya ma'lûmât) olmuş olur.

(Ma'rifet) üç nev'dir: ma'rifet-i 'âmiyâne, ma'rifet-i fenniyye, ma'rifet-i felsefiyyedir. İhsâsâtımızın ya'nî havâss-ı hamsemizle hâsil olan duygularımızın hepsi ma'rifet-i 'âmiyânedir. Ma'rifet-i fenniyye ise hâdisâtın havâssımız tarafından zabt ve fehm edilişinden hâsil olan bilgiye kanâ'at etmeyerek ahkâm ü kavâ'id-i fenniyyeyi de anlamaktır.

Ma'rifet-i felsefiyye ise hâdisâtın 'ilel-i nihâ'iyye ve mübremesini bilmektir.

Zihnin mebden fa'âliyyeti demek olan dikkat, hayret, tecessüs keyfiyyetleri çocuklarda pek çoktur. İnsân tufüliyyet-i evveli zamânında 'akldan mahrûm gibi görünür. Yavaş yavaş sinni ilerledikçe derece-i isti'dâd ve zekâsına göre er geç lakırdı söylemeye, sözleri anlamaya, gördüğünü tanımaya başlar her iştidiğini bellemek, her gördüğünü öğrenmek ister, bitmez, tükenmez su'âller sorar bu tecessüsât ü cühûd bir sevk-i tabî'î [15] eseri olmayup bunlar kudret-i zihniyyenin, fa'âliyyet-i rûhiyye-i bâtınanın hâdisât-ı mer'iyye vü mahsûsalarıdır. El-hâsil insân kâffe-i ma'lûmâtını yek-dîğeriyle mukâyese vü teşrik tarîkıyla kudret-i icâdiyyeye nâ'îl ve 'aynî vechile ef'âl ü harekâtını idâre vü tanzîme kâdir olur. İmdi herhangi bir fi'l vâki' olmazdan evvel onun icrâsı hakkında dimâğda vücûda gelen sûret-i zihniyyeye (karâr) ve bu karârın icrâsına da (idâre) veyâ ihtiyâr nâmı verilir.

3- KUVVE-İ İRÂDİYYE *

Muhâkemât-ı fikriyye ve kanâ'at-i vicdâniyyemiz netîcesi olarak verilen karârı kuvveden fi'le çıkaran bir hâssa-i rûhiyyedir ki ef'âl-i beşeriyye buna merbûtdur. Hâl-i tabî'îde el, kol, bacak, lisân buna göre hareket eder. Kâffe-i ef'âl ü harekâtımız idâremiz tahtında vukû' bulmazlar meselâ bir sadme-i nâ-gehâniden der-hâl gözlerimizi kaparız, bu hâl sırf bir fi'l-i mün'akis-i rûhîdir. Fakat gayr-ı ihtiyârî olarak vâki' olur. Daha bunun gibi gayr-ı ihtiyârî vukû'a gelen nice ef'âl-i mün'akisemiz vardır. Asıl ef'âl-i ihtiyârîyye ta'bîrine lâyük olan icrâât az çok bir tefekkür ve muhâkeme netîcesinde mevki'-i fi'le gelenlerdir. Her fi'l-i irâdede münâkaşa, karâr, icrâ veya men' misillü muhtelif safhalar vardır. Ef'âl-i irâdiyyenin başlangıcı şübhesiz tezekkürdür. Safha-i sâniyyesi olan tasmîm ü karâr bir intihâb-ı derûnîdir: işlemek, işlememek (irâde-i cüz'iyye). İrâdenin evsâf-ı asliyyesi, tefekküre müstenid olması, hür ve kat'î bulunmasıdır. [16] Fîl-hakîka irâde tefekkürîdir, bir şey'i irâde etmek ne yaptığını ve ne için 'aksini yaptığını bilmektir. İrâde hürdür, çünkü tercihte, intihâbta hürriyyet ve kat'iyyet lâzımdır. Binâ'en-'aleyh herkes ef'âlinde mes'ûldür. Efkâr, hissiyyât ve ef'âlin münâsebetini idâre eden büyük bir kânûn vardır ki o da şudur:

Dimâğ tarafından kabûl olunan fikr der-hâl bir inkılâb-ı fi'lîye meyl eder. Hiçbir fikr-i makbûl dimâğda 'alâ-hâlihi kalamaz. Ya kendine muvâfık diğer bir fikr, bir his, bir teheyycü, bir ârzû veyâhud doğrudan doğruya bir fi'l-i 'aklı tevli'd eder. Bu fikrin te'sîrine ma'rûz olan her bir hücre-i dimâğiyye, bu fikre muvâfık olan harekât veya hissiyyâtı husûle getirmek için diğer hücerât-ı dimâğiyyeye, a'sâb ve 'adalât-ı muvâfakaya icrâ-yı hükm eder. Efkârın işbu te'sîrini ikiye ayırmak kâbilidir: Birincisi fâ'ildir ya'nî bir fikrin hakîkat-i mevki'-i icrâyâ isâlini icâb eder (kuvve-i fâ'ile), ikincisi mâni'dir ya'nî bir fi'l-i harekâtın ve hissin ve ârzûnun husûlini men' eder (kuvve-i mevkîfe). İşte efkâr böylece müsbet veya menfi olmak üzere iki sûretle icrâ-yı te'sîr eder.

Efkârın fi'le meylî inkılâbı ba'zen pek za'if ve ba'zen de pek şedîd olur. Bunun arasında her bir dereceyi bulmak kâbilidir. Ba'zen insânlarda o kadar za'f-ı irâde, fikdân-ı hissiyyât mevcûd olur ki fikrin fi'le inkılâbı da gayr-ı kâbil olur. Tefekkürât ve muhâkemâtı ihlâl eden te'essürât, hastalık ve tesemmümât gibi esbâb-ı sâ'ire dahi irâdenin za'fiyyetini ve hattâ mu'attaliyyetini mücbib olabiliyorlar.

Hücerât-ı dimâğiyyeden her biri ayrı merkezdir ve bir vazîfe ile muvazzafdır. [17] Bu merâkiz-i müte'adide birbiri aralarında gâyet samîmî irtibâtlarla birleşmiş oldukları cihettedir ki ef'âl-i hayâtiyye hiçbir vakt basît bir şekilde kalmayarak ta'mîk ü tahlîli müşkil birçok hâdisât-ı rûhiyyenin birbiriyle ihtilâtından

* Bu bâbda daha etrâfî ma'lûmât almak ârzû edilirse Doktor Edhem Beg'in (*Terbiyye-i İrâde*) nâmındaki eserlerine mürâca'at oluna.

teşekkül etmiştir. Hücerât-ı dimâğiyye hâricden ahz edildiği tenebbühâtdan mütehasis ve müte'essir olmak ve bu sâyede bir fotoğraf câmı gibi her nakş-ı husûsîyi iktisâb etmek hâssasıyla muttasıf olup her vakt 'aynî tenebbüh husûle gelirse 'aynî hücrede o tenebbühe muvâfık olan hiss-i mahfûz der-hâl uyanır. Tenebbühât-ı hâriciyyenin hiç biri zâ'il olmaz, her biri bir hücre-i husûsiyyede kabûl olunur.

Demek oluyor ki irâde, efkâr ve tahassüsât-ı cedîde ile 'atıkanın birbiriyle mukâyesesinden ve neticede bir intihâba müncer olmasından başka bir şey' değildir. Kuvve-i 'akliyyemiz efkâr ve tahassüsâtın birbiriyle mukâyese vü muhâkeme-i mantıkiyyesine hıdmet edecek sûretde hücerât-ı dimâğiyyenin teşârükât-ı samîmiyyesine merbûtdur. Bu teşârük ne kadar metîn olursa hücerât-ı dimâğiyye o kadar fa'âl olur. Binâ'en-aleyh biz de o nisbetde 'akıllı ve metîn oluruz.

Kuvve-i irâdiyyemiz ba'zen ârzûmuz hilâfına olarak ya'nî yapmak istemediğimiz bir şey'i icrâ etdirir. Buna (hareket-i gayr-ı ihtiyâriyye veya sevk-i ıztırâ[r]î) ve nâm-ı diğerle (hareket-i kasriyye) ta'bîr olunur. Zikrolunan hareket-i gayr-ı ihtiyâriyye ekseriyyâ şu'ûr ile müterâfık bulunmaz ki buna (sevk-i ıztırârî-i gayr-ı şu'ûrî veya gayr-ı meş'ûre) denir. Ba'zen de şu'ûr ile müterâfıktır ki buna da (sevk-i ıztırârî-i şu'ûrî) veya (kasriyyet-i meş'ûre) tesmiye olunur.

Bâlâda beyân olunduğu üzere kuvvâ-yı nefsiyyenin bir de hey'et-i mecmû'ası vardı[r] ki ona ('akl) yâhud (kuvve-i 'âkıla) tesmiye olunur. Kuvvâ-yı [18] 'akliyyenin hem-âhenk olarak muntazaman icrâ-yı fa'âliyyet etmesi (tevâzün-i 'aklî)yi teşkil eder. Tevâzün-i 'akliye mâlik olana ('akl-ı selîm) sâhibi denilip âhenksizlige mübtelâ olana da (müvâzenesiz) ta'bîr olunur.

El-hâsil insân teşekkülât-ı 'uzviyye ve icrâ-yı bedeniyyesi i'tibârıyla 'âdetâ bir hayvândır. Fakat kuvve-i 'âkıla vü nâtıkası sâyesinde bi'l-cümle mahlûkâtın mümtâz ü ser-firâzıdır. Nev'-i behâyim yalnız havâss-ı hams-ı zâhiresiyle mahsûsâtı idrâk edebilir. İnsân ise o mahsûsâtdan bir takım mefhûmât-ı külliyye intizâ eder ki bu hâl hayvânâtda yoktur. İnsânda mefhûm-ı küllîyi intizâ ve idrâk eden şey ('akl)dır. Kuvvâ-yı sâ'ire gibi kuvve-i 'âkılanın da bir kemâl-i zâtîsi vardır. İşte o da kuvvâ-yı asliyyesi arasındaki i'tidâl ve tevâzünüdür eğer 'âkıla tekâmül ederse efkâr, hissiyât ve temâyülât sühûletle ve yoluyla sevk ü idâre olunur ve ihtirâsât dahi kolaylıkla zabt ü tahdîd edilir. Eğer 'âkıla bi'l-'akis 'âtil kalur veyâhud sonradan bozulacak olursa hissiyyât-ı sakîme vü sefile, efkâr ü i'tikâdât-ı bâtıla peydâ olur. Bâtınî hevesâta ve hâricî sevâ'ike pek sühûletle tâbî olunur.

Terbiyyet-i 'akliyyeye esâs olmak üzere ber-vech-i bâlâ serd edilen ma'lûmât-ı 'umûmiyye ve ibtidâ'iyye burada hitâm bulmuş olduğundan bundan sonra bi'l-hâssa terbiye-i hissiyye ve fikriyye ve irâdiyyeden sırasıyla bahsolunacaktır.

[19]

Terbiyye-i Hissiyeye

Ma'lûmât-ı müktesebenin ibtidâ'î vâsita-i ittılâ'ı olan havâssın terbiyesi için a'zâ-yı hissiyye-i hâriciyyenin sağlam ve emrâzdan masûn olması iktizâ eder ki bu husûs hıfzû's-sıhha-i bedeniyyeye 'â'id me-sâ'ilden bulunduğu cihetle burada sırf hissiyyâtın terbiyesinden bahs olunacaktır.*

Hissiyât, beşeriyyetin şeref ü zînetidir. En güzide bir imtiyâz ü fazîletdir. Hissiz bir insân her hâlde behâyimden aşığıdır. Zîrâ hayvânlarda bile şükran-ı ni'met, şefkat-i mâderâne, nev' mahabbeti gibi hissiyyât-ı makbûle âsârı görülmektedir. Sevâ'ik-i 'akliyyenin tereddüd verdiği mehâlik önünde bir 'azm-i 'âlfenâbâne ile vazîfenin îfâsını te'mîn eden, kuvvâ-yı mâddiyye vü ma'neviyyemizi hudûd-ı tabî'iyyenin kat

* İşbu risâle sırf terbiyye-i nefsiyye vü ma'neviyyeye hasredilmiş olduğundan terbiye-i bedeniyye vü cismâniyyeden bahsolunmayacaktır. Bu bâbda tafsilât almak ârzû edildiği hâlde Muhammed 'Alî Beg'in (Fenn-i Terbiyye Dersleri) 'Osmân Nürî Beg'in ('Amelî, Nazarî 'İlm-i Terbiyye vü Tedrîs) nâmındaki eserlerine mürâca'at oluna.

kat fevkine çıkararak kuvve-i mu'cize hissiyyât-ı kalbiyyedir. Medeniyetin mâbihü'l-kemâli, hey'et-i düveliyenin emrû'l-esâs ve şevket ü intizâmı, 'â'ilenin en büyük ser-mâye-i sa'âdet ü 'umrânı, 'ilmin, san'atın, ticâretin medâr-ı devâm ü tekâmülü fezâ'il-i kalbiyye ve hissiyyât-ı 'ulviyyedir.

İşte vezâ'if-i zâtiiyyemizin en başlıcalarından biri de hissiyyâtımızı bu hâle getirmek, tathîr-i vicdân ü tasfiye-i kalb eylemektir. İfrât veya tefrîte mukârin olunca en güzide hissiyyâtımız faziletten zemîmete inkılâb eder. Binâ'en-'aleyh başlı başına bir 'âlem-i 'azîm olan nefsimizi dâ'imâ tahlîl ü tedkîk ederek hissiyyâtımızın ifrât ü tefrîte düşdüğü ânları [20] nazardan kaçırmamak, kusûrümüzü görüp bilmek, ve tashîhine himmet eylemek lâzım gelir.

Her bir his, rûhumuzda ba'zen müzâhame (hissiyât-ı mü'ellime) ba'zen de zevk (temâyülât-ı zevkiyye) şeklinde bir te'sîr uyandırır. Bu te'siri bir ma'nâ-yı vâzih şeklinde izhâr için kuvve-i fikriyyenin reh-berliğine muhtâcız. El-hâsıl hissiyyât tezâhür etmek, idrâk olunmak için efkâr ile mütevâfık olmaya muhtâcdır. Efkâr hissiyyâtın gîdâsıdır.

Ba'zen hissiyyâtımızın te'siri de o kadar büyüktür ki idrâke dahi icrâ-yı nüfûz eder. En basît tefehümât-ı 'akliyyemiz bile dûçâr-ı galat ü hatâ olur. Bir havf-i şedîd hâlinde bir ağaç dalını gûl-yabânî, bir çıtıdıyı bir hücum zannederiz. Hissiyât ba'zen de bizi mahkûm-ı esâreti ederek bütün ef'âl-i hayâtiyyemizi zîr-i idâresinde tutacak derecede şedîd bir te'sîr-i müstebid icrâ eder.

Hissiyâtın bu hâkimiyet-i müstebidesi 'adalâtımıza ve husûsiyle a'zâ-yı dâhiliyyemizi idâre eden 'adalâtımıza der-hâl tenfiz-i ahkâm edecek derecede şedîd bir tahavvül-i fi'lî-i tav'î hâssasına mâlik olmasındandır. Hayât-ı hâriciyyemize müte'allik olan 'adalâta az çok hükmümüz geçse de kalbimize, ciğerlerimize, damarlarımıza ('adalât-ı gayr-ı ihtiyâriyyeye) karşı kuvvet ü iktidârımız mevcûd değildir.

Hiddete geldiğimiz zamân kalbimizin helecânını, hücum-ı dem-i dimâğîyi, 'adalât-ı vî'â'iyemize hükmederek çehremizin sarılığını izâleye kâdir miyiz? Hissiyâtın bütün kuvveti 'adalât-ı dâhiliyyeyi tav'î bir sûrette tahrîk etmesinden neş'et edip bu 'adalât üzerine de ihtiyârî hiçbir te'sîrimiz [21] bulunmadığından bâlâda beyân edildiği vechile hissiyyâta karşı dahi kat'î bir hükmümüz mevcûd olmadığını ikrâra mecbûruz. İşte hissiyyâtın bir gulgule-i şedîde ile uyandırdığı harekât-ı 'adaliyye karşısında mebhût ve bî-kudret bir seyirci kalmaya mecbûr oluruz ki ba'zı kimselerde tesâdüf edilen kabâyih ü rezâ'ilin kâffesi hep böyle gayr-ı kâbil-i mukâvemet hissiyyâtın taht-ı te'sîrinde husûle gelmiştir. El-hâsıl hâlât-ı hissiyyenin irâdemiz üzerine icrâ itdiği te'sîrin kuvveti pek büyüktür her dürlü mezâhimi ve hattâ mevte bile göze almakdan çekindirmez. Ma'-hâzâ hissiyyâta karşı açacağımız cidâlde bir tarafda hissiyyât-ı mütezâddeden bir taraftan da kuvve-i müfekkiremizden isti'âne ederek buna galebe çalmak mümkündür. Hattâ insânlar hid-detini, hicâbını, hod-bînliğini, mürâ'iligini, buhl ü isrâfını diğer birçok mütekâbil hissiyyâtın i'ânesiyle tahff ü izâleye muktedir olabildiği gibi hicâb, efkâr-ı 'umûmiyye, hürriyyet-i âhere 'adem-i tecâvüz mi-sillü birçok hissiyyât taht-ı te'sîrinde en şiddetli olan esâret-i şehvânîye bile galabe çalıyor.

Hiss-i Şehvânî.-Bizi bir esâret-i müstebide ile zebûn u nâ-tüvân bırakan ezvâk u temâyülâtın en tâkat-fersâsı olan hiss-i şehvânî insânları hayvânîyyete takrîb etmekde, behâyim-i vahşiyye ile insânları tefrîk eden melekât-ı bârize-i 'akliyyenin te'sîrât-ı münciyyesini izâle etmekde, metânet-i irâdiyyeyi esâsından tahrîb eylemekdedir. Hâkimiyet-i şehvânîyyeyi iktisâb etmek için en iyi çâre bir netîce-i ahlâkiyye gözetmekdir. Vâki'en müşkildir. Herkesin harcı değildir. Fakat sebât ü gayret ile elde edilebilir.

Mektebde tahsilde bulunan bir gencde bülûğ zamânında fikrine bir başka cereyân, hissiyyâtına bir başka meyelân, darabân-ı kalbine başka âhenk i tâ [22] eden bir tahavvül-i tabî'î peydâ olarak her hâlini zîr ü zeber eyler. Hiss-i tenâsülünin teyakkuz-ı nâ-gehânîsi ile müfekkiresi efkâr-ı 'acibe ile televvün eyler, tahayyülât artar, yavaş yavaş hayât-ı sefâhet bütün çirkinlikleriyle zavallı genci istilâ eder. Kendini kurta-ramaz ise isrâf-ı şehvânî ile berâber kü'ül isti'mâline başlar. Emrâz-ı zühreviyyeden birine mübtelâ olur.

Kü'ül, harkatü'l-bevl ve frengînin birçok fenâlıklara sebebiyyet verdiği ve hattâ peydâ olacak evlâd ü ah-fâda dahi zarar îkâ' eylemekde olduğu müsbet ü muhakkak bir keyfiyyetdir. Şu fenâlıkların vakt ü zamânıyla önü alınabilmek ya'nî hâkimiyet-i şehvâniyye iktisâb edilmek için sût-i karînden ictinâb etmek, riyâzât-ı cismâniyyede bulunmak, iyi yazılmış ve nâfi' kitâblar mütâla'a eylemek îcâb eder. Roman gibi meyelân-ı şehvânîyi arttıracak kitâbları terk etmeli ve ârzû-yı şehvânîye karşı dâ'imâ mücâdelede bulunmalıdır. Bu derece kuvvetli olan bir sevk-i tabî'î ile mücâdelede hâkim kalmak metânet-i mutlakadır. Hür ve muzaffer bir irâdedir. İşte hakîkî hâkimiyet-i nefsiyye de budur.

Şunu da bilmelidir ki tasavvurât-ı şehvâniyyeyi pîş-i te'emmüle alıp da bunların mazarratını mülâhaza ederek kîn ü nefret tevli'd etmek fevka'l-'âde müşkil olduğundan ve o bizi mağlûb edebileceğinden tasavvurât-ı şehvâniyyeye hücum etmek değil bu tasavvu[r]âtın önünden kaçmak lâzımdır. Bu tasavvurâtı tevli'd edecek vesâ'itin kâffesini men' etmek, sevdâ üzerine yazılmış kitâblardan, resimlerden, musâhabetlerden tevakkî edilmek îcâb eder. Mesâ'î-i 'akliyye ile meşgûl olmayan fikirler tasavvurât-ı şehvâniyye için mebzûl vakitler bulurlar. Binâ'en-'aleyh zihn dâ'imâ bir sa'y-ı dimâğî ile meşgûl olmalıdır. 'Âtıllar dâ'imâ müş-teheyâta esîr olurlar.

[23] Hiss-i şehvânînin terbiyyesi husûsında riyâzât-ı cismâniyyenin de fâ'idesi vardır. Fakat idmândan maksat pehlevân kadar kuvvetli olmak değil iktisâb-ı kuvvet ü sıhhatdir. Sahîh'ül-bünye olmak, iyi hazm etmek, güzel teneffüs etmek, kuvvetli bir devrân-ı deme mâlik olmak için idmân yapmalı ve mesâ'î-i 'akliyye erbâbı idmânât-ı şedîdeden dâ'imâ tevakkî eylemelidir.

Arkadaş intihâbı.- Arkadaş intihâbına da hiç ehemmiyet vermeyiz, tesâdüfe terk ederiz. Hissiyât ü temâyülâtımıza mağlûb oluruz. İntihâb-ı rüfekâda hissiyâtımızın hâkimiyetine teslim-i nefis eder ve ezvâkımıza muvâfık gelenleri tercîh ederek hiç bir muhâkeme-i ciddiyye ve mantıkîyyeye taba'iyet etmeyiz. Ba'zen refikler vardır ki bir safsatayı bile hakîkat sûretinde gösterecek derecede natûkdurlar. Yüksekden söylemeyi, fikirlerine muvâfık olmayan harekâtı bir nazra-i istihfâf ile çürütmeyi i'tiyâd etmişlerdir. Müsâvî-i zâtîyyelerini tahlîl ü tedkîkde şedîden hod-kâm olan insânlar âherin kabâyihini teşrîh ü tedkîkde birer hâkim-i bî-âmân kesilirler. Fezâ'ili mümkün mertebe asgâr, kabâyihî ise bütün kuvvetleriyle a'zâm ederler. Ba'zen de daha ileri vararak bâlâ-yı sûtûn-ı necâbete alınmaya şâyân ef'âl-i 'ulviyyeyi bile te'vîlen tenzîl etmeye teşebbüs ederler ki bunlara aşağıda görüleceği vechile (zevî'l-istihâlât-ı 'ulviyye) ya'nî müvâzenesiz ta'bîr olunur. Bu gibi insânlardan ictinâb edilmek lâzımdır.

Hubb-i Vatan. - İnsânın en birinci vazîfesi vatanını takdis ü tes'îd ile sevmek, hayâtının son dakîkasına kadar ona hâdim olmaktır.

[24]

İnsânın kalbindeki hissiyâtın en sâf ve asîlini vatan teşkîl eder. Vatanı sevmek nasıl bir vazîfe ise vatanı cidden hüdmet etmek dahi öylece bir vazîfe olduğunu dâ'imâ hâtırdan çıkarmamalıdır.

Terbiyye-i Fikriyye

Dimâğımızda mevcûd olan veyâhud sonradan yerleşen efkâr ya muvâfık veyâ menâfidir. O hâlde ta'kîb olunacak tarîk şu iki cümle ile hülâsa olunabilir:

1. İcrâsını istediğimiz ef'âle muvâfık fikirleri beslemek.
2. Men'ini istediğimiz ef'âle muvâfık fikirleri beslemek.

Bu iki kâ'ideyi tatbîk için ya (mülâhaza-i 'umûmiyye) gibi vesâ'it-i dâhiliyye ve rûhiyyeden veyâhud (kitâblar, efkâr-ı 'umûmiyye) gibi 'âlem-i hâricîden isti'âne edebiliriz.

Mülâhaza-i ‘umûmiyye.- Bundan maksad, bir takım şeyleri ‘amîkan mülâhaza ederek makbûl olanlarına rûhumuzda bir mahabbet ve gayr-ı makbûl olanlarına da şedîd bir nefret uyandırarak en muvâfık temâyüller için en kuvvetli karârlar ahzını ve hayâtımızca lâzım olan hutût-ı hareket ta‘yîni teshîl eylemek ve bu sâyede hâkimiyet-i nefsiyye iktisâbıyla dâhilî vü hâricî sevâ‘ike mukâvemet etmektir.

Mülâhaza-i ‘amîka için müsâ‘id zamânlarda birkaç sâ‘at sarf etmek [25] lâzımdır. Sathî mülâhaza ile ‘amîk bir karâr hâsıl olamaz. Mütemâdiyyen ta‘mîk mülâhaza ile te’sîrât-ı dâhiliyye vü hâriciyyemizi her dakika mîzân-ı tedkîkten geçirmeyi ve istirâhat zamânlarımızda ta‘mîk mülâhazâta teşebbüs etmeyi unutmamalıdır.

İşte hissiyyât-ı behîmiyyeyi mağlûb etmek, hâkimiyet-i tefekkürîyyeye mâlik olmak bu sâyede peydâ olabilir ma‘nen terakkî de böyle olur.

Efkâr-ı ‘umûmiyye ve matbû‘ât. – Efkâr-ı ‘umûmiyye terbiye-i ‘akliyyeden bir ‘âmil-i kavîdir. Efkâr-ı ‘umûmiyyeyi idâre eden de matbû‘âtdır. Çünkü matbû‘ât vâsıtasıyla efkâr-ı ‘umûmiyye istenildiği şekle konulabilir. E‘âzım-ı muharrirîn dahi böyledir. Meselâ bir gazetenin tarz-ı ifâdesini zevkinize muvâfık bularak içindeki fikirleri hergün hazm u kabûle ve yavaş yavaş muharrirlerin telkînâtına tabi‘iyyete mecbûr olursunuz. Kezâlik kitâblar dahi böyledir. Zîrâ okuduğu kitâbdan iyi veya fenâ hisse-i te‘essür ahz etmemiş hiç kimse yokdur. Kitâbların en büyük kuvveti telkînât-ı fikriyyedir. Bunun için romanların çoğu bir mülekkîn-i hayr değil, bir mükevvin-i şerdir çünkü romanlar kârî‘lerinin fikrine değil hissine icrâ-yı te’sîr ettiği, bütün temâyülât ü ihtirâsâtı îkâz eylediği için tatlı gelir. Ciddî ve ahlâkî eserler ise iz‘âc eder. Onun için roman okuyanlar çokdur. Romancı da isterse bir âdemi kâtil, isterse kahramân eder. Ma‘-mâ-fih romanlar içinde terbiyye-i ‘akliyyemize cidden hâdim olanları da yok değildir, fakat büyük bir zekâyâ, keskin bir isti‘dâd-ı edebîye mütevakkıf olduğu içindir ki mikdârları pek azdır. İşte her kitâb yazan bilmelidir ki kârî‘lerinde husûle getireceği temâyülât-ı fikriyyeden ma‘nen kendi mes‘ûl olacaktır.

[26] El-hâsıl rezâ‘il-i nefsiyyeyi, temâyülât-ı şehvâniyyeyi tenbîh eden kitâblardan sarf-ı nazar olursa her mütâla‘a bizim için câlib-i istifâdedir. Kitâbların te’sîrâtını daha hâr, daha nâfiz bir sûrette tiyatrolarda bulmak kâbilidir. Çünkü burada hissiyyâtımıza te’sîr edecek vesâ‘itin kâffesi mebzûldür, zâten kendimizi telkîn ederek tiyatroya gitdiğimiz cihetle isterse mantıktan ‘ârî olsun verilen fikri bir ân için kabûlden imtinâ‘ edemeyiz. İşte onun için kitâbların, tiyatroların iyisini intihâb etmelidir, daha doğrusu bunların ma‘ârif nezâretince ciddî bir sûretle tedkîk edilmeksizin tab‘ına müsâ‘ade olunmamalıdır.

[27]

Terbiyye-i İrâdiyye

İrâde, muhtelif efkâr ü hissiyyâtın bir muhassalasından ‘ibâretir. Hangisi galebe ederse irâdeyi o husûle getirir. İşte irâdeyi terbiyye etmek, irâdeyi husûle getiren efkâr ü hissiyyâtı terbiyye etmek ve fikr ile hissi hem-âhenk olarak tasarruf etmeyi i‘tiyâd edinmek demektir.

Metânet-i irâdiyye ve hâkimiyet-i nefsiyyeye mâlik olan kimse hakîkaten hürdür. Çünkü efkârını hissiyyâtını tahayyülâtını, istediği gibi sevk eder. Fikrinin irâ‘e ettiği tarîkda ve vicdânının i‘tâ eylediği emirler tahtında hareket eyler.

Sa‘âdet, refâh ve servetde ve iştihârda değil terbiyye-i ahlâkiyyededir. Hüsn-i ahlâk terbiyye-i irâdiyye sâyesinde iktisâb edilir, çünkü irâde ahlâkın temelidir. Mükemmel bir insân denebilmek için sâdece fazîleti sevmek kifâyet etmez, onu yapmak, işlemek de lâzımdır. El-hâsıl terbiyye-i irâdiyyenin, iktisâb-ı hâkimiyet-i nefsiyyenin derece-i lüzûm u fevâ‘idi gün gibi âşikârdır.

Bâlâda kuvve-i irâdiyye bahsinde görüldüğü vechile her fi‘l-i irâdenin ibtidâsında mâni‘ veyâhud fâ‘il bir takım hissiyyât ve efkâr mevcûddur. İşte hissiyyât ile hem-âhenk olan efkâr sâyesinde husûle gelen ef‘âl, ef‘âl-i memdûha vü makbûledendir.

Sevk-i tabî'î vü temâyül gibi havâss-ı rûhiyye, irâde ve i'tiyâd ile birlikde ef'âl-i beşeriyyeyi ta'dîl ü teşkîl ederler. Oldukca muhtelit olan ve efrâda göre değişen bu havâss herkesde ma'nevî bir şahsiyyet-i huşûsiyye [28] tevîd eder ki buna (seciyye) denir. Şu hâlde seciyye her birimizde derecât-ı muhtelifede bulunan havâss ve temâyülât-ı rûhiyye vü ma'neviyyemizin hey'et-i mecmû'asıdır.

Ba'zı mü'ellifin tarafından seciyye üç nev'e tefrîk edilerek hassâsiyyeti gâlib olanlara (hassâs), hâssa-i tefekkürü gâlib olanlara (mütefekkir), irâdesine hâkim olanlara da ('azim-kâr) denir. Eđerçi bunların her birisi insân için birer haslet-i memdûha ise de ayrı ayrı bulunması tevâzün-i kuvvâyı (ya'nî tevâzün-i 'aklîyi) husûle getiremeyeceğinden i'tiyâd ile ve met'n bir irâde ile bunlar arasında âhenk ü intizâm peydâ etmek mümkün olabilir.

Kâffe-i vezâ'if-i zihniyyede olduğu gibi irâde hakkında dahi 'âdetin pek büyük bir te'sîri vardır. Irâde, 'âdet sâyesinde kesb-i i'tidâl ve tekâmül eyler. Her fi'l ü hareketinde telâş göstermeyen, tedbîr ü te'ennîyi i'tiyâd eden kimsenin irâdesi bu kabîldendir. Kuvve-i irâdiyye bahsinde görüldüğü vechile irâdede iki kuvve mevcûddur:

Birisi Kuvve-i mevkîfedir ki bir işin işlenmemesine karâr verilmiş ise insân onu icrâ etmekden kendini bu kuvve ile tevkîf eder (hâkimiyet-i nefsiyye), diğeri kuvve-i fâ'iledir ki işlenmeğe karâr verilen işleri kuvveden fi'le çıkarır (metânet-i irâdiyye). İşte irâdenin şu iki kuvvesi de hâl-i tabî'isini muhâfaza etmelidir.

El-hâsil kuvve-i irâdiyyenin sıhhat ü selâmetine sâhib olanlar hâkimiyet-i nefsiyyeyi, metânet-i irâdiyyeyi iktisâb eder ve hüsn-i ahlâka sâhib olurlar.

[29]

'İlm-i Ahlâkın 'İlm-i Ahvâl-i Rûh Ahkâmına Tatbîki

Ma'lûmumuz olduğu vechile insânın fitraten mâhiyyet-i ma'neviyyesi üç esâs üzerine kâ'imdir ki hissiyyâtı, efkârı ve a'mâlidir. Hüsn-i ahlâka mâlik olmamız için de hissiyyâtımızda rahm ü iğmâzı, efkârımızda hakîkat ü insâfi, a'mâlimizde 'adl ü intisâkı reh-nümâ etmekliğimiz lâzımdır, işte rahîm ü şefîk bir kalb, hak-perest ve münsif bir fikr, müstakîm ü mu'tedil bir tarz-ı hareket. Beşeriyyet için bunun fevkinda bir kemâl olamaz.* 'İlm-i ahlâk usûl-i vezâ'if-i insâniyyeden bahs eden 'ilmdir. Bu 'ilmin mevzû'ı ihtiyârî olan efkâr, hissiyyât ve a'mâl-i beşeriyyedir. Gâyesi kemâl-i nefse ya'nî tevâzün-i 'akliyye ve binâ-ber-în sa'âdet-i şahsiyye vü ictimâ'iyeye vusûldür.

'İlm-i ahlâkdır ki bize tarîk-ı hayr ü şerri irâ'e eyler, fezâ'il ve müsâvî ne olduğunu gösterir. Tezkiye-i nefsin yollarını ta'yîn eder. Rûhumuzı emrâz-ı nefsiyyeden sıyânet etmek ve sıhhat-i ma'neviyyemize 'ârız olan âsâr-ı hâlel ve tagayyüri gidermek ne gibi tedâbîre mütevakıf bulunduğın ta'lîm eyler, binâ'en-'aleyh eşref-i 'ulûm ve akdem-i ma'ârifdir.

'İlm-i ahlâk tıbb-ı rûhânî hükmündedir. Rûhumuzun birçok kuvvetleri, kâbiliyyetleri, ahvâl ve keyfiyyâtı vardır ki emrâz-ı nefsanîyyeye karşı tedâbîr-i vâkiyye vü şâfiyyeyi hüsn-i ta'yîn onları bilmeye tevakuf eder tâ ki terbiyyet olunacak devâ mahalline isâbet ve irâ'e-i âsâr-ı hüsn te'sîr ü muvaffakiyyet eyleyebilsin. [30] Ahlâk-ı seyyie 'ilel-i mühlike-i sâriyye hükmündedir. Musallat olduğu vücûdı da nihâyet mahv ü perîşân eder. Fakat nice nüfûs-ı ma'sûmeyi ifsâd ü tahrîb eyledikten sonra. Bu sirâyet-i müdhîşeye karşıdır ki her ferd 'ilm-i ahlâkın göstereceği tedâbîr-i tahafuzziyye ile vikâye-i nefse i'tinâ ve dūçâr olacağı 'ilel-i rûhânîyyeye o iksîr ile terbiyyet-i devâ mecbûriyyetindedir.

Hayâtın bin dürlü ahvâli, tecelliyyâtı vardır. Öyle ânlarımız olur ki ma'rûz bulunduğumuz ahvâle karşı vazîfemiz ne cihetde, fazîlet hangi şıkkı ihtiyârda olduğunu ta'yîn için tereddüd-i 'azîm içinde

* Bu bâbda mufassalan ma'lûmât almak istenildiği hâlde Mazhar Beg'in ('İlm-i Ahlâk) nâmındaki eserlerine mürâca'at oluna.

kalırız. ‘Ale’l-ekser hall-i müşkil ve ta’yîn-i hakîkat zımında icâb eden mürâca‘at ve tedkîkâta vakt ü fırsat bulmaksızın bir ciheti ihtiyâr ü icrâ mecbûriyyetinde bulunuruz. Eğer vaktiyle mesâ’il-i ‘ilm-i ahlâkı tetebbu‘ etmiş, o gibi hâl ü vaz’iyyetde vazîfe vü fâzîlet-i insâniyye neyi icâb eylediğini öğrenmiş, ve kendimizi o ihtimâle karşı hâzırlamış bulunur isek vâdî-i isâ‘et ü dalâlete sapmaktan nefsimizi koruyabiliriz. Emîn oluruz. Metîn oluruz.

Hüsn-i Hulk. – Vezâ’if-i insâniyyenin hey’et-i ‘umûmiyyesini edâ husûsunca nefste meleke husûlidir. Bu melekeden derecesi her şahsın derece-i hüsn-i hulkunu ta’yîn eder. Vezâ’if-i insâniyye ta’bîrinde vezâ’if-i zâtiyye vü ictimâ’iyye dâhildir, diğeri bir i’tibâr ile hüsn-i hulk kuvâ-yı ‘akliyyenin hâlet-i i’tidâl ü tevâzünüdür. Efkârın, hissiyyâtın ve efâlin takarrür-i kemâlidir. Kezâlik bir başka vech ile hüsn-i hulk hayra mülâzemet, şerden mücânebetdir.

Vezâ’if-i insâniyye ve kemâlât-ı nefsâniyyenin aksâm-ı muhtelifesini yek-dîğeriye merbût ‘addetmek ve bir şah[s]da ‘ale’l-ittlâk hüsn-i hulkun tahakkukunu şu [31] hey’et-i ‘umûmiyyedeki âhenk-i irtibâtın tahakkukuna ta’lik eylemek ‘ilm-i ahlâkca en mühim bir kâ’idedir. Meselâ bir şahsın yalnız vezâ’if-i beytiyyesini hüsn-i ifâ etmesi yâhud rikkat-i hissiyyât ile mütehasis bulunması sûret-i mutlakada sâhib-i hulk ‘addedilmesine kifâyet etmez. Hüsn-i hulkun ancak bir cüz’-i mürekkebini isbât eyler. Hüsn-i hulka mütedâ’ir vesâyâyı ‘umûmiyyenin ta’yîn-i hükm ü şümûlünde bu noktayı nazar-ı dikkatden ayırmamak lâzımdır.

Nefs-i beşer âzâde-i kusûr olamaz. Gaflet-i sabâvet, sû’-i terbiyyet, mü’essirât-ı hâriciyye, ilcâ‘at-ı ma’îşet, sevk-i taklîd, i’tiyâdât-ı mezmûme, huzûzât ü infi‘âlât-ı nefsâniyye ve sâ’ir bin dürlü esbâb ü ‘avâmîl, safvet ü ma’sûmiyyet-i asliyyeyi ihlâl eder, bizde birçok lekeler, fenâ hûylar vücûda getirebilir. Bu kusûrları dâ’imâ taharrî ve vicdânî tarassud ile ıslâh-ı nefse çalışmak, bâ-husûs bile bile dalâlet ü fesâda atılmamak insân için farzdır. Seyyi’âta râğbet büyük bir gafletdir, fenâlığın zararı en çok sâhibinedir, çektiğimiz ve çekeceğimiz mesâ’ib ü âlâm netâyic-i a’mâlimizden başka bir şey değildir.

Esâs-ı Vazîfe-i İnsâniyye

Vazife, insânın gâye-i hilkatı ve muktezâ-yı mevcûdiyyetidir. Vazîfe bütün cihâna fermân-revâ bir kânûn-ı ‘azîm-i ‘umûmidir. Bi’l-cümle eczâ-yı kâ’inât bir vazîfenin râm ü münkâdıdır. Şu kâ’ide-i külliyyeden şübhesiz insân da hâric değildir. Ve hattâ en ziyâde ‘alâka-dâr olan da insândır, insân için en mu-kaddes his, ifâ-yı vazîfe hissidir. İnsânın mes’ûd zamânı vazîfesini icrâ ile geçen eyyâmıdır.

[32] Vezâ’if-i İnsâniyye esâsen iki kısımdır:

1. Vezâ’if-i zâtiyye veyâ ferdiyye
2. Vezâ’if-i medeniyye veyâ ictimâ’iyye

Vezâ’if-i zâtiyye dahi iki şu‘beye inkisâm eder:

1. Terbiyye-i ‘akliyye veyâ rûhâniyye
2. Terbiyye-i bedeniyye veyâ cismâniyye

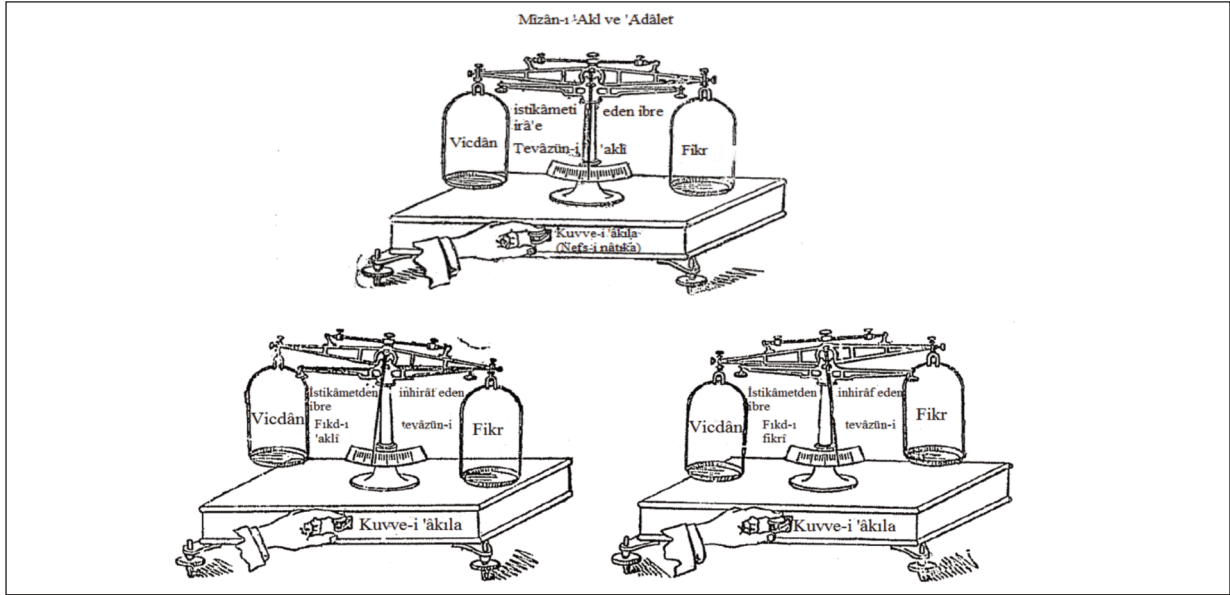
Terbiyye-i ‘akliyye de üç esâsa istinâd eder:

1. Terbiyye-i hissiyye ya’nî nefsin hissiyyât-i hasene ile tevffiki
2. Terbiyye-i fikriyye ya’nî nefsin ‘ilm ile tezyîni
3. Terbiyye-i irâdiyye ya’nî nefsin a’mâl-i sâliha ile te’ennîsi

El-hâsil vezâ’if-i insâniyyenin esâsı sıyânet-i şahsa ve bekâ-yı nev’e hıdmetdir. Ve en şâmil bir i’tibâr ile hayra hıdmet ve şerden mücânebetdir.

Cenâb-ı Allâh ahsen-i takvîm üzere mahlûk olan nev’-i benî-beşere hayra, iyiliğe karşı bir mahabbet ve meclûbiyyet-i fitriyye ve şerre, fenâlığa karşı da bir istikrâh ve nefret-i tabî’iyye ihsân buyurmuştur.

Bu mahabbet ü nefret mâ-fevka'l-ihdiyâr bir keyfiyyetdir. Bunu selâmet-i tabî'yyesinden çıkaracak esbâb ü 'avâmil de pek çokdur. Ez-cümle huzûzât-ı şehvâniyye, teheyyücât-ı 'ârîziyye, infi'âlât ü hevesât-ı nefsâniyye 'ale'l-ekser vicdânımızı ızlâl ve bu safvet-i fitriyyeyi ihlâl edebilir. Binâ'en-'aleyh nefsimizde bir şey'i icrâya veya terke bir meyl ve ârzû duyduğumuz zamân temâyül-i mahsûsî hayr ve hakîkate muvâfık, beşeriyetin 'ulviyyet-i meftûresiyle mütenâsip bir hiss-i selîm-i vicdânî eseri mi yoksa hayâlî ve fâsid bir temâyül-i nefsânî neticesi midir? Bunu ta'yîn ü temyîz için bir mîzâna ya'nî mîzân-ı 'adâlete [33] ihtiyâcımız âşikârdır. İşte cenâb-ı Vâhibü'l-'atâyâ bu ihtiyâca mukâbil insânlara hakkı bâtıldan ve hayrı şerden tefrîk ü temyîze hıdmet edecek fikr ü vicdân vermişdir (mîzân-ı 'akl) [.]

Şu resimlerde görüldüğü vechile mîzân-ı 'aklın bir kefesi (fikr) diğer kefesi ise (hiss ya'nî vicdân) 'ad-dedilecek olursa mevki'-i icrâya vaz' olunmak istenilen herhangi bir iş mîzân-ı mezkûrun iki kefesine konulup ortadaki ibre hatt-ı müstakîmi (ya'nî istikâmeti) irâ'e eder ise ve ta'bir-i âherl[e] fikr ile his arasında âhenk ve vahdet [34] peydâ olarak (tevâzün-i 'akli) husûle gelürse hemân o iş kuvveden fi'le çıkarılır (metânet-i irâde). Eğer mîzânın ibresi bir cihete inhirâf ederek fikr veyâhud vicdândaki noksânı ârâ(?) edecek olursa o işin kuvveden fi'le çıkarılmaması ya'nî insânın o işden kendini men' etmesi lâzım gelir (hâkimiyet-i nefsiyye).

Vazîfenin Kuvve-i Te'yîdiyye vü Te'mîniyyesi

Mukaddemce 'arz ü îzâh eyledik ki insân hilkatın hayra, fazîlete muhibb ü mütemâyildir. Şerden, isâ'etden müctenib ve müteneffirdir. 'İsmet-i fitriyyesi mahfûz kaldıkça dâ'imâ iyilik emel ve sevdâsındadır. Ve ne mâhiyyetde olursa olsun bir sâi'ka-ı ıztırâriyye kendisini fenâlîğe mecbûr ederse kalbi muztaribdir, derûnu, vicdânı bir 'azâb ile müte'ellimdir. Bu hâlde 'acabâ yalnız bu temâyül ve tenâfür-i tabîî insânlar için îfâ-yı vazîfeyi te'mîne hâdim değil midir? Hayır.

Bâlâda bi'l-münâsebe i'tâ kılınan tafsilât ile tezâhür etmişdir ki kalb-i beşer (vicdân) esâsen temâyülât-ı 'ulviyye ile mecbûl ise de birçok esbâb ü vesâ'ik te'siriyle ba'zen bu temâyülâtın dalâlete düşdüğü görülmektedir. Binâ'en-'aleyh onu dâ'ima tenbîh ü ikâz edecek ve evkât-ı za'fında dâ'ire-i vazîfeye ircâ' eyleyecek bir vâsıta-i mü'essireye ihtiyâc vardır. İşte bu da Allâh korkusudur. Bu korkudan mahrûm u mu'arrâ olan kulûb-ı kâsiyye çarçabuk zalâm-ı dalâlete düşer ve insân kendisini dâ'ire-i fazîletden inhirâfa tahrik ü teşvîk edecek ne kadar kuvvetli sevâ'ike ma'rûz [35] olursa olsun dâ'imâ rızâ-yı ilâhî ve havf-ı

Bârîyi piş-i te'emmüle alırsa bu rızâ-yı mukaddese muhâlif ahvâle cür'etden korkar. Hareket-i vâkı'ası kimse tarafından görülmeyeceğine hiçbir cezâyâ uğramayacağına, hattâ takdîr ü mükâfâta mazhar olacağına emîn olsa bile kimsenin görmediği şeyleri gören, kalbimizin en derin köşelerinde saklanmış, en gizli hissiyyât ü niyyâtımıza vâkıf olan Zû'l-celâl-i 'Alîm ü 'Azîz'in 'adl ü kahrını ve beşeriyetin 'ulviyyetini düşünmeye mecbûr olur.

Efkâr ü hissiyyâtımızı tehzîb ve ef'âlimizi tanzîm için bundan mü'essir bir vâsıta yokdur. Havf u recâ, isti'âne-i Hudâ kalbe fermân-fermâ ve feyzî-revâ olmadıca bi'l-hâssa terbiyye-i hissiyye vü vicdâniyye de kâbil olamaz.

İşte mefâhetu'llâh ile terbiyyet bulmuş olan bir insânın mahkeme-i vicdânı her dürlü mehâkimin fevkinde ve onun hükm ü karârı hak ve ma'deletin mi'yâr-ı 'âdili hükmündedir. El-hâsıl insânın ahlâken ta'kîbine me'mûr olduğu tarîk-ı fazîlet ber-vech-i âtî icmâl edilebilir:

1. Allâh korkusunu kat'iyen hâtırdan çıkarmamak
2. Halkın bizden sudûrına vâkıf olduklarını istemediğimiz ahvâli gizli olarak dahi yapmamak
3. Hayrât ü hasenâtda müsâbaka eylemek ve seyyi'âta bile hasenât ile mukâbele göstermek
4. Nefsimiz için ne ârzû edersek ebnâ-yı nev'imize karşı da onu ârzû vü icrâ etmek va onlara muzır olacak ahvâl ü harekâta teşebbüsden mücânebet eylemek
5. Beşeriyetin 'ulviyyetini dâ'imâ hâtırdan tutarak her husûsda istikâmeti (tevâzün-i 'akliyi) düstûr itihâz etmek.

[36]

Nevâkıs-ı 'Akliyyenin Menşe' ü Safahâtı

'Ale'l-'umûm insânların sûret-i hilkat ve tarz-ı hayâtlarınınca müşâbehet-i tâmmeleri var ise de ma'nen pek çok farkları bulunduğu âşikârdır. İşte 'aklen olan şu farklardan nâşîdir ki mebhâsü'l-kıhf 'ulemâsı insânları 'umûmiyyeti i'tibâriyle üç sınıfa taksîm etmişlerdir:

Birincisi (tabaka-i kafeviyye) ya'nî tabaka-i süfliyyede kalıp sevk-i tabî'îye tâbi' olan vahşî insânlar, ikincisi (tabaka-i cidâriyye) ya'nî tabaka-i mütevassıtada bulunan hissiyyâta tâbi' nîm-medenî insânlar, üçüncüsü dahi (tabaka-i cebhiyye) ya'nî tabaka-i 'ulviyyeye vâsıl olmuş müfekkire sâhibi medenî insânlardır.

İnsânlar arasındaki şu farkın başlıca sebep ü menşe'i dimâğ-ı beşerin kâbiliyyet-i fitriyyesinin ve ta'lîm ü terbiyyenin bir siyâkda bulunmamasıdır.

Ta'lîm ü terbiyyeye hilkatden muhtâc bir hâlde yaratılmış olan insânların her ne kadar terbiyyelerine böyle sa'y ü gayret edilmiş olsa bile fitraten dimâğları çarpık? olanlarda bunun bir dereceye kadar fâ'idesi görülüp asıl matlûb olan tevâzün-i kuvâ ya'nî 'ulviyyet-i efkâr ve fazîlet-i ahlâk hâsıl olamaz. Hilkatden hâl-i tabî'ilikden inhirâf ederek dûçâr-ı istihâle olmuş ve efkâr, hissiyyât ve temâyülât-ı süfliyye sâhibi bulunmuş olan bu kabîl insânlara (zevî'l-istihâlât-ı 'ulviyye) ve ta'bîr-i âherle (müvâzenesiz) nâmı verilir.* Bu nev' müstehîller ekseriyyâ zekî ve mükemmel bir âdem gibi [37] görünürler, nazariyyât ile pek güzel şeyler tasavvur ve icâd ederlerse de âhenk-i rûhîleri ya'nî müvâzene-i 'akliyyeleri bozuk olduğu cihetle bir işi hüsn-i sûretiyle kuvveden fi'le çıkaramazlar. Zîrâ âhenk-i rûhîsi bozuk olan eşhâsın hissiyyât-ı kalbiyye vü ahlâkiyyeleri dahi muhtel olduğundan netîce-i hasene elde edemezler. Bi'l-'akis bir takım sûtü' isti'mâlâta münhemik olurlar. Âhenksizlik biraz daha ileri bir dereceye vâsıl olmuş ise bunların tavr ü harekâtında, tarz-ı telebbüslerinde, tuvaletlerinde, yürümelerinde, kelâmlarında ve yazılarında, bir garâ'ib ü 'acîblik ve büyük âdemlerin hâlini ve kıyâfetini taklîde bir meyl ü ârzû nümâyân olur (garâbet-i ahvâl), ba'zıları da

* Bu bâbda tafsilât almak ârzû edilür ise Mösyö Rejis'in (Presi dö Psisjiyatri) nâmındaki eserlerine mürâca'at oluna.

efkâr-ı 'işkiyye veya mezhebiyye veyâhud siyâsiyyece ifrât ü şiddet gösterdikleri gibi ba'zıları da kumâra, müskirâta ve sâ'ir gûnâ sû'-i isti'mâlâta münhemik bulunurlar. Bunlar içinde fevka'l-'âde hasîs, ta'm-kâr, yalancı, dessâs ve merdüm-gürîz âdemlere de tesâdüf olunur. Buraya kadar yazdığımız şu hâller (zev'îl-istihâlât-ı 'ulviyye)de görülür. Vasat derecedeki zev'îl-istihâlâlerde kuvâ-yı 'akliyye birincilerdeki gibi fa'âl değildir. Ya'nî bunlar tezâhürât-ı 'akliyyesinin neşv ü nemâsında bir intizâmsızlık değil 'âdetâ nâ-tamâmiyyet ibrâz eden, fıkâ-ı tevâzün-i rûhî 'alâ'iminden ziyâde za'f-ı 'aklî âsârı izhâr eyleyen ve binâ-ber-în sehâfet ya'nî vehn ü kesâlet-i dimâgiyyeye mübtelâ olan eşhâsırlar. Bunlarda melekât-ı 'akliyye batıyyen neşv ü nemâ bulduğu cihetle tahsîl ü terbiyyede geri kalırlar. Kuvve-i mümeyyize vü muhâkemelerince ve hissiyyât-ı nefsâniyye vü ahlâkiyyelerince noksânlar irâ'e ederler. Efkârları mütelevvin olup mekr ü hîle ve sû'-i isti'mâlâta ve tehlikeli ef'âl ü harekâta tasaddî eyerler. El-hâsıl bunların istihâlât-ı red'iyye-i dimâgiyyeleri dalâlet-i hissiyyât-ı nefsâniyye vü ahlâkiyye suretinde [38] nümâyân olur. Sûret-i zâhirelerine nazaran 'akl ü iz'ân sâhibi zan olunurlarsa da cidden hastalık derecesine vâsıl olabilen her gûnâ ifrâtât ve sû'-i isti'mâlâtda bulunurlar. Bu sebepten nâşi bu hâlet-i rûhiyye-i maraziyyeye (cinnet-i ahlâkiyye) nâmı verilmiştir.* Çünkü 'akl-ı beşerin en mühim 'anâsırından, vezâ'ifinden olan (hiss-i vicdânî) bunlarda mefkûddur. Cinnet-i ahlâkiyye daha çocukluk zamânında peydâ olan dalâlet-i meyl ü heves ile tezâhür edüp bunlar hiç kimse ile iyi geçinemezler, itâ'atsizlikde ve yalancılıkta bulunurlar, kolaylıkla hiddet edip en ufak bir sûretle kendilerine muhâlefetde bulunulsa az çok tehlikeli harekât-ı gayr-ı ihtiyâriyye ile müterâfık şiddetle hiddet nüvebânı İzhâr ederler, hasûd ve maraz-kâr olup intikâm almaya harîsdirler, mektebe girdiklerinde gâyetle tenbellik edip hiçbir şey öğrenemezler, bulunduğu sınıfın pek gerisinde kalırlar, arkadaşlarını döverler, h'âcelerine itâ'atsizlikde bulunurlar. El-hâsıl bunlar ne cebr ve ne mülâyemetle yola getirilemezler. Bülûğ zamânlarında meyliyât-ı kabîhaları artarak dalâlet-i şehvâniyyeye mübtelâ olurlar. Daha sonraları serseriliğe, kumâra, sirkate, 'ıyş u 'işrete ve sefâhate dalarlar ve idârelerini te'mîn edecek bir meslek sâhibi olamazlar. Müfte-riyyâtda kizb ü dürûğda yektâdırlar, yalan yere imzâ verirler, yalancı şahidliğe giderler ve bin dürlü hiyel ü desâyisde bulunurlar. El-hâsıl mahbusları dolduran, mahkeme-i cinâyet kapısından tekrâr tekrâr geçip sâbıkalı gürûhunu teşkîl edenler hep bunlardır.

Bunlar hissiyyât-ı ahlâkiyye vü ictimâ'iyeden mahrûm kaldıkları cihetle cem'iyet-i beşeriyyeye ve kendi 'â'ilelerine bir belâ-yı 'azîmdirler.

[39]

Hülâsa ve Netîce

İnsân, teşekkülât-ı 'uzviyye ve eczâ-yı bedeniyyesi i'tibâriyle hayvâna müşâbihdir, ancak kuvve-i 'âkılîsâyesinde bi'l-cümle mahlûkatın mümtâz ü ser-firâzıdır. Kuvâ-yı sâ'ire gibi kuvve-i 'âkılînin da bir kemâl-i zâtîsi vardır o da 'aklın hassâsiyyet, fikret ve irâdât kuvveleri arasındaki i'tidâl ü tevâzünüdür. Şu tevâzün-i kuvâyı istihsâl etmek için yalnız terbiyye-i fikriyyeye değil terbiyye-i ahlâkiyyeye de lüzûm vardır. Bâlâda tafsîlen beyân olunan ma'lûmât-ı fenniyyeye ibtinâen 'ilm-i ahlâkın ta'rîfi, mevzû'ı ve gâyesi âtidedeki sûretlerle icmâl edilebilir:

'İlm-i Ahlâk. -Zâtî ve ictimâ'î vezâ'if-i insâniyyenin usûl ü âdâbından bahseden bir 'ilmdir.

Mevzû'ı. -İhtiyârî olan hissiyyât, efkâr ü a'mâl-i beşeriyyedir.

Gâyesi. -Kemâl-i nefse ve ferdî vü ictimâ'î sa'âdet-i hâle vusûldür. Kemâl-i nefis, insânın mâhiyyet-i ma'neviyyesini teşkîl eden hassâsiyyet, fikret ve irâdât kuvvelerinin hem-âhenk olarak müttehiden ü muntazaman icrâ-yı fa'âliyyet etmesidir (tevâzün-i 'akl).

* Cinnet üç nev'dir: cinnet-i fikriyye, Cinnet-i ahlâkiyye, cinnet-i irâdiyye.

Hüsn-i Hulk.- Vezâ'if-i insâniyyenin ferdî vü ictimâ'î hey'et-i mecmû'asını yoluyla edâ husûsınca nefste meleke husûlûdür. Bu melekenin derecesi her şahsın derece-i hüsn-i hulkını ta'yîn eder.

Şu hâle nazaran hilkaten ta'lîm ü terbiyyeye muhtâc olan ve hey'et-i ictimâ'îyye içinde yaşamak mec-bûriyyetinde bulunan nev'-i beşeri buhâr ile muhterik bir gemiye teşbîh edecek olursak sefîne-i vücûdun kapudânı kuvve-i zihniyyedir (fıkr), [40] dümencisi hissiyyât-ı kalbiyye vü ahlâkiyye (vicdân), makinisti dahi kuvve-i irâdiyye vü ihtiyâriyye (a'mâl)dir. Bir geminin gerek kendine ve gerek âhere zarar ikâ' etmeyerek selâmetle hareket edebilmesi şu vezâ'if-i selâsenin hem-âhenk olarak muntazaman icrâ olunmasıyla kâ'imdir. Sefîne-i vücûd da böyle idâre edebilmek için vezâ'if-i nefsiyye-i beşeriyyeye kesb-i vukûf ederek kapudânlığı, dümenciliği, makinistliği iyice bilmek muktezîdir. Binâ-ber-în bu risâle dahi bu vezâ'ifin ne sûretle ifâ olunacağını bildirmek maksadıyla yazılmıştır. Eğer bir gemide kapudân veya dümenci veyâhud makinist vezâ'ifini hem-âhenk olarak hakkıyla ifâ etmeyecek olurlarsa zarar hâsıl olunacağı şübhesizdir. Sefîne-i vücûdda dahi 'aynî hâl vâki'dir. zîrâ fıkr ile his arasında dâ'imâ bir âhenk ü vahdet peydâ olmadıkça vezâ'if-i insâniyye hakkıyla ifâ edilemez. Meselâ kuvve-i zihniyyeye muvâfık görülen bir iş kuvve-i hissiyye ya'nî ahlâkiyyeye şâyân-ı kabûl olamadığı takdirde o işin kuvveden fi'le çıkarılması ve insânın kendini zabt etmesi, hâkimiyet-i nefsiyye sâhibi olması icâb eder. Mevki'-i tatbika konulması lâzım gelen ahvâlde de bir işi kuvveden fi'le çıkarmak ya'nî 'azm ü metânet sâhibi olmak lâzımdır.

El-hâsıl kemâl-i nefse sâhib olan kimsenin müvâzene-i 'akliyyesi tâm olacaktır ya'nî bir işi derece-i zekâsı ve ma'lûmâtı nisbetinde düşünüp o işin nîk ü bedini tefrîk ü temyîz etdikden ve hissiyyât-ı kalbiyye vü ahlâkiyye cihetiyle de hayr veyâ şer olduğunu ta'yîn eyledikten sonra yapılıp yapılmamasına dâ'ir verilen karâra göre irâde-i cüz'îyyesini tasarruf edenler mîzân ile, mikyâs ile iş gören (hiss-i selîm), (fıkr-i selîm) ve her ikisine şâmil bir ta'bîr ile ('akl-ı selîm) ashâbıdır.

[41] Yalnız fikre veyâhud yalnız hisse tâbi' olarak icrâ-yı hareket eden kimseye ise fennen (muvâzenesiz) ta'bîr olunur. Eğer muvâzenesizlik fikren vâki' ise (fıkd-ı tevâzün-i fikrî) ahlâken ise (fıkd-ı tevâzün-i ahlâkî), a'mâlen ise (fıkd-ı tevâzün-i irâdî) nâmı verilir ki bu hâl cinnetin* ilk kademesi demektir. Zîrâ hâl-i tabî'ide bulunan insânın efkâr, hissiyyât ve temâyülâtı mütevâzin ü 'âlî olup hâlbuki müvâzenesizlerde bu tevâzün ve 'ulviyyet mevcûd değildir. Bi'l-'akis dalâlet ve butlân-ı hiss-i ahlâkî ve 'adem-i intizâm-ı ma'nevî vardır ki 'anâsır-ı cünûniyyeden ma'dûd olan şu hâle binâen müvâzenesizler (cinnet-i ahlâkiyye) sınıfına dâhildirler.

Şurası da hâtır-nişân olsun ki hüsn-i hulk zekâ vü ma'lûmâta tekaddüm eder çünkü terbiyye-i ibtidâ'îyye vü esâsiyyeyi teşkîl eden ahlâkdır ve <insânın büyüklüğü ahlâkiyle ölçülür ma'lûmâtıyla değil> kavli ma'rûfî da buna bir delîldir. Demek oluyor ki insân-ı kâmil için evvelâ hüsn-i ahlâk, sâniyen zekâvet ü ma'lûmât sâlisin dahi metânet-i irâdiyye ve hâkimiyet-nefsiyye sâhibi bulunmak, hülâsa tevâzün-i 'akliye mâlik olmak icâb eder.

Şu evsâfî hâ'iz insânlar yetiştirmek için ta'lîm ü terbiyyede üç esâsa istinâd etmelidir: Birincisi terbiyye-i hissiyye, ikincisi terbiyye-i fikriyye, üçüncüsü terbiyye-i irâdiyyedir.

Terbiyye-i hissiyye ya'nî ahlâkiyye bâlâda i'tâ edilen tafsilât ile sâbit olduğu üzere ancak terbiyye-i dîniyye sâyesinde vücûd bulur.

Terbiyye-i fikriyye de [42] terbiyye-i 'ilmiyye ile istihsâl olunur. Terbiyye-i irâdiyye ise irâdenin bir muhassıladan 'ibâret bulunmasına mebnî terbiyye edilen his ile fikri dâ'imâ tev'em ve hem-âhenk olarak tasarruf etmeyi i'tiyâd edinmek ve bu husûsda nefste bir meleke peydâ edilmek sâyesinde kendiliğinden husûle gelir. Ve bi'n-netîce insân da 'akl-ı selîme sâhib olur.

Hitâm

* Cinnet, kuvve-i hissiyye ve zihniyye ve irâdiyyenin ihtilâliyle muttasif bir âfet-i dimâğîdir (eskirol?). Bu bâbda tafsilât almak ârzü olunduğu hâlde (*Muhtasar Emrâz-ı 'Akliyye*) nâmındaki eser-i 'âcizâneme mürâca'at oluna.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğru-
dan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet,
gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya her-
hangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde,
çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi
ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin
çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite
üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, her-
hangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer du-
rumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma tamamen yazarın kendi eseri olup başka hiçbir yazar
katkısı alınmamıştır.

KAYNAKÇA

- Sarı N, Akgün B. [Psychiatry perspective in Turkish history]. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyum Dizisi. 2008;62:1-24.
- Er H. [Dr. Avni Mahmut and mental illness education in Turkey]. Tıp Tarihi Araştırmaları. 2001;10:176.
- Yıldırım N. [Directorate General of Health]. İstanbul'un Sağlık Tarihi. 1. baskı. İstanbul: AjansFa; 2010. p.35.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. BOA.İ.DUİT. 21/31, 12 Z 1338.
- TBMM kütüphanesi. Meclisi Mebusan 1:26 28 Kanunusani 1331 (1915) C: 1. p.550.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. BOA.BEO. 4404/330280, 01 M 1334.
- Hayrullah M. [Decedent doctor Avni Mahmud Bey]. Darülfunun Tıp Fakültesi Mecmuası. Teşrin-i Evvel. 1338; IV(7):471-4.
- İşli N. [Physicians graves-1 Avni Mahmut]. Tıp Tarihi Araştırmaları. 2001;10:186-9.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. BOA.DH.MKT. 1026.49.1 H.22.09.1323.
- İşli N. [Physicians graves-1 Avni Mahmut]. Tıp Tarihi Araştırmaları. 2001;10:186-9.
- Er H. [Dr. Avni Mahmut and mental illness education in Turkey]. Tıp Tarihi Araştırmaları. 2001;10:179.
- Gözütok T. [The first Turkish history of psychiatry: the first part of Avni Mahmud's Book of Muhtasar Emrâz-ı Akliyye]. Dört Öge. 2018;14:177-210.
- Yılmaz C, Yılmaz N. [Ottoman Hospital Regulations: Ottoman Darussıfa in foundation certificates]. Sağlık İ. 1. baskı. İstanbul: 2006. p.56-59.
- Er H. [Dr. Avni Mahmut and mental illness education in Turkey]. Tıp Tarihi Araştırmaları. 2001;10:178.
- Yıldırım N. A History of Healthcare in Istanbul. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları; 2010. p.157-9.
- Artvinli F. [Madness, Politics and Society: Top-taş Hospital (1873-1927)]. 1. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi; 2013. p.99-102.
- Avni M. [Bimarhane]. Tababet-i Hazıra. 1909;10:68-71. [\[Crossref\]](#)
- Yıldırım N. A History of Healthcare in Istanbul. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları; 2010. p.210-1.